

VECHILE SCRIERI ROMÂNEȘTI ȘI SEMNIFICAȚIA LOR FILOSOFICĂ. PRIVIRE GENERALĂ

DRAGOȘ POPESCU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române

Old Romanian Writings and their Philosophical Value. An overview.

Old Romanian literature includes texts elaborated in Romanian language in the 16th, 17th, and 18th century. The majority of the texts is represented by translations (adapted in many cases) from the Greek language or the Slavonic language (the cultural and administrative languages of that time), aimed at facilitating the understanding of religious, legal, historical and general knowledge messages. The old Romanian texts are part of the cultural post-Byzantin space. A special place among the old Romanian texts is taken by the translations of the Holy Bible into the Romanian.

Starting with the 19th century, the old Romanian texts have been the object of the research conducted by linguists and historians. The present paper argues that these texts can also be studied from a historical-philosophical perspective.

Keywords: old Romanian literature, Byzantin literature, Slavonic literature, the history of the Romanian philosophy.

Primele texte românești care au ajuns până la noi datează din secolul al XVI-lea. Despre literatura română se poate vorbi tot din aceeași epocă, dacă prin „literatură” se înțelege *circulația* de texte într-o limbă, nu doar *redactarea* de texte în limba respectivă. Trecerea de la scrierea în românește la literatura română a fost foarte rapidă și constă în transpunerea în română de scrieri elaborate în alte limbi (greacă, slavonă, latină), care fuseseră folosite în prealabil aici și în original, transpunere făcută din necesitatea și cu scopul de a permite o mai bună înțelegere a acestor scrieri de cei care vorbeau limba română.

Răspândirea textelor românești semnaleză totodată creșterea semnificativă a interesului față de expresia în limba română, manifestat din ce în ce mai pregnant de destinatarii acestor texte¹. Majoritatea originalelor după care s-au efectuat

¹ Iată cum este exprimat, de către un contemporan al traducerilor inspirate de Reformă, acest interes: „Este mărturia diacului Oprea, care era în același timp psalt la școala românească de pe lângă biserica Scheilor. În epilogul unui *Octoih* românesc, tradus din porunca episcopului Pavel Tordaș, cu gândul de a fi tipărit și care fusese copiat de diacul Oprea, acesta spune răspicat că vlădica Pavel «a poruncit ca maștrii și dascălii să învețe rumânește, din cărțile ce le dăduseră boierii cinstiului sfat de înainte și ce va da sfinția lui, împreună cu alți creștini buni, că în școală, cum se trebuiește și în biserică, așa mai vârtos cuvântul lui Dumnezeu trebuiește să înțeleagă feciorii, dară cum să înțeleagă dacă învață în limbă străină de nu înțelege nimic. Iară sârbește și latinește să știe numai cine este om cărturar, oare preot, oare dascăl, iar mișelemia n-are lipsă de știrea»” – *Istoria Bisericii Române*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1957, p. 424–425.

traducerile au continuat să circule, paralel cu versiunile lor românești, în slavonă ori în greacă, limbi de cancelarie în cele două Principate. Se poate presupune, de altfel, că mulți dintre cei care utilizau versiunile românești, chiar dacă nu scriau în slavonă sau greacă, puteau să înțeleagă, în măsură mai mare sau mai mică, variantele slavone sau grecești.

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea se întâlnesc câteva scrieri originale în limba română. Subiectele acestor scrieri sunt religioase și istorice și au fost selectate, adesea, cu scopuri și motivații politice. Unele dintre aceste scrieri originale au fost traduse în slavonă, greacă etc. și au circulat în aceste limbi (este cazul cărții lui Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* (1698), care a circulat și în limba arabă, nu doar în greacă, fără ca autorul să fie cunoscut).

LITERATURA ROMÂNĂ VECHĂ CA OBIECT DE STUDIU ȘI ÎNCEPUTURILE FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI MODERNE

Ca obiect de studiu, literatura română veche² s-a constituit treptat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după apariția celor mai timpurii încercări literare ale scriitorilor români moderni. În această perioadă, Țările Române au început să iasă, lent, dar sigur, din sfera de dominație a Imperiului otoman. Influența politică occidentală (franceză, rusă, austriacă) a înregistrat, în schimb, o creștere proporțională cu restrângerea celei orientale. Pe plan cultural, dominația otomană se exercitase în Principate sub forma favorizării limbii grecești. Utilizată în Țara Românească și în Moldova ca limbă de predare și de cultură în tot secolul al XVIII-lea, vorbită curent de reprezentanții marii boierimi, greaca tindea în final să fie introdusă și în administrație, cu toate că cea mai mare parte a populației n-o cunoștea și n-o folosea.

Anul 1821 a cunoscut, pe teritoriul românesc, două revoluții: cea greacă, a Eteriei, și cea românească, a lui Tudor Vladimirescu. Exercițarea dominației otomane prin intermediul familiilor fanariote a devenit imposibilă după cele două evenimente revoluționare și s-a renunțat la acest regim. Ca urmare a transformărilor

² Noțiunea de „literatură veche” ridică mai puține dificultăți dacă o raportăm la literatura română, decât la cazurile care au prilejuit geneza ei. Astfel, limba greacă, cea mai veche limbă literară europeană, cunoaște o „literatură veche” încă din Antichitatea clasică (sec. VI–V î.Hr.). Educația bazată pe Homer și poezii gnomici, constituită în secolele de aur ale literaturii grecești, a dat naștere unei situații specifice, care a evoluat (din epoca bizantină) către diglosie, diversele variante de limbă greacă cultă fiind de neînțeles pentru vorbitorul care nu avea și o educație corespunzătoare. Limba latină, în Evul Mediu, a devenit, de asemenea, o limbă înțeleasă de vorbitorii de limbi neolatine numai după o îndelungată pregătire specială (cf. Vasile Florescu, *Conceptul de literatură veche*, Editura Științifică, București, 1968). În privința limbii române, de o remarcabilă unitate dialectală și continuitate evolutivă, cea mai mare problemă de înțelegere a textelor vechi o ridică folosirea, până în sec. al XIX-lea, a slovelor chirilice. Învățații de la mijlocul secolului al XIX-lea, care deprinseseră scrierea chirilică în copilărie, nu întâmpinau dificultăți prea mari să înțeleagă scrierile românești „vechi” (sec. XVI și XVII), după care deprinseseră scrisul și cititul și care se regăseau adesea printre cărțile părinților lor. Dificultatea reală consta în altceva decât înțelegerea limbii: separarea între sensul preluat de scrierea românească din originalul grec ori slavon și cel adăugat de cel care a alcătuit scrierea.

începute din acest an, dar nu numai din cauza lor, interesul față de limba greacă s-a diminuat. În schimb, au fost redescoperite și foarte prețuite scrierile românești vechi.

Scriitorii români ai acestei epoci (1800–1848) nu considerau că atributul „veche” ar avea sensul de „încheiat”, „desăvârșit” așa cum se întâmplă cu literaturile antice, greacă ori latină, nici sensurile de „inactual”, „depășit”, „mort”. Dimpotrivă, pentru ei, literatura română veche nu numai că era vie, ci redevenise cea mai mare actualitate, propriile lor eforturi răspunzând unei urgențe: de a relua și de a dezvolta preocupările literare anterioare în limba română, împiedicate temporar de circumstanțe istorice nefavorabile. Ideea revenirii la limba română este formulată de un apropiat al lui Tudor Vladimirescu, înainte de declanșarea revoluției acestuia (mai exact, în august 1818, în *Înștiințarea* privind deschiderea Școlii românești de la Sfântul Sava): „[...] cu rușine vine unui popor și neam ce este așa vechi, așa vestit, proslăvit și înzestrat cu toate rodurile pământului, precum și cu toate darurile duhovnicești [...], să nu aibă și el o școală mai de treabă, o Academie cu știință, chiar în limba mamei sale”³. În domeniul literar, în cel mai larg sens posibil al termenului, ideea discontinuității, a unei separații între „vechi” și „nou”, privea numai despărțirea între trecutul imediat (de tristă amintire, în care limba română fusese descurajată în favoarea expresiei grecești etc.) și prezentul care urma să lege o tradiție respectabilă, niciodată părăsită, de un viitor mai bun⁴.

Așadar, cei dintâi poeți, prozatori, istorici români moderni se considerau pe ei înșiși reprezentanții și continuatorii literaturii române, pe care doreau s-o dezvolte în condiții noi: condițiile politice și sociale rezultate din desființarea sistemului fanariot, prin care Țările Române fuseseră administrate de străini în interesul Imperiului otoman, cu complicitatea Austriei și Rusiei. Pe seama domniilor fanariote au fost puse întârzierile economice, sociale și culturale ale Țărilor Române, care au fost subliniate cu putere și denunțate insistent.

Restabilirea domniilor pământeni, precum și contactele mai strânse (economice și culturale) cu Occidentul erau măsuri privite foarte favorabil de către reprezentanții boierimii și negustorimii din Moldova și Țara Românească, referirile la ele revenind insistent în scrierile vremii⁵. Educația de tip occidental, la care

³ Cf. Nicolae Isar, *Sub semnul „Luminilor”. Figuri din epoca de la 1821*, Editura Paideia, București, p. 85.

⁴ Nicolae Bălcescu așterne pe hârtie, în anul 1845, un program care sintetizează direcțiile de acțiune – deja în curs de desfășurare – în vederea recuperării trecutului național. Acest program, intitulat „Cuvânt preliminar despre izvoarele istoriei române”, figurează ca introducere la revista „Magazin istoric pentru Dacia”, pe care Bălcescu o realiza împreună cu August Treboniu Laurian. Cercetarea izvoarelor istorice românești nu este, pentru el, o chestiune de erudiție, ci de cea mai mare actualitate moral-politică, după cum rezultă din pasajul următor: „Privind la acel șir de veacuri în care părinții noștri au trăit, și la chipul în care ei s-au purtat în viața lor socială, noi am căuta să dobândim virtuțile lor și să ne ferim de greșelile în care au picat. Am scăpa de acele temeri de nimic și de acele nădejdi deșarte. Am dobândi adevăratele principii, care trebuie să ne povățuiască în viața noastră socială ca să ne putem mântui”.

⁵ Câteva personalități literare reprezentative ale acestei epoci (care se întinde din jurul anului 1790 până către 1840), influențate de iluminismul occidental: Dinicu și Iordache Goleșcu, Samuil Micu, Stanciu Căpățâneanu, Gheorghe Lazăr, Gheorghe Asachi, Vasile Vârnav, Dimitrie Țichindeal, Veniamin Costachi, Nicolae Filimon, au fost în particular interesate de filosofia educației și filosofia

tinerii urmau a avea cu mai multă ușurință acces, se considera, va duce la atenuarea decalajelor dintre Principate și lumea apuseană. Totuși, dorința de apropiere de Occident n-a fost echivalentă cu dorința unei rupeți totale de trecut, ci cu dorința afirmării naționale, stânenită de fanarioți.

Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, odată cu intrarea într-o fază de modernizare tot mai accelerată a celor două Principate românești și a teritoriilor locuite de români din imperiile vecine, literatura română a luat tot mai mult avânt. S-au creat și s-au afirmat, destul de rapid, instituțiile menite să susțină această literatură, un rol fundamental avându-l în prima fază sistemul de învățământ și presa. Literatura română și-a conturat acum un profil modern definitiv, dat de interesele unei noi epoci istorice, din ce în ce mai distincte de interesele veacurilor trecute. În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea au fost create cele mai importante opere literare românești moderne, care (cel puțin în cazul lui Mihai Eminescu și Ion Luca Caragiale) nu au rămas fără ecou în mediul filosofic românesc. Interesul față de trecutul românesc transpare cu putere din aceste opere literare, cu toate că autorii erau preocupați mai ales de viitorul românesc, ale cărui baze abia se puneau.

După Unirea Moldovei cu Țara Românească (1859) și constituirea statului român modern, și mai ales după redobândirea independenței naționale (1877), au apărut specialiști în domeniile istoriei și istoriei literaturii, arhivisticii, lingvisticii, etnografiei, care au abordat vechiul material literar românesc disponibil cu ajutorul metodelor științifice moderne. Totodată, a apărut și s-a afirmat puternic necesitatea conservării și valorificării științifice a moștenirii culturale românești a secolelor trecute⁶. La începutul secolului al XX-lea, puteau fi înregistrate deja rezultate semnificative ale cercetărilor asupra literaturii românești vechi. Înrudirea acestei literaturi cu literaturile medievale (greacă, bulgară, sârbă, ucraineană și rusă) și sursele bizantine comune ale acestora au devenit din ce în ce mai vizibile, rămânând în continuare de cercetat în detaliu.

Pe de altă parte, pe la începutul secolului al XIX-lea, odată cu renașterea literaturii române, își fac apariția și primele încercări filosofice moderne în limba română. Aceste încercări au fost, la început, traduceri și adaptări ale unor manuale occidentale. Traducerile se efectuau fie după originale (latină, franceză, germană), fie (de cele mai multe ori) după versiuni grecești, dintre care unele fuseseră utilizate

morală. Cum nu existau în Moldova și Țara Românească instituții capabile să realizeze proiectele pedagogice moderne, mulți dintre acești adepți ai luminării s-au concentrat asupra acestui aspect. S-au creat școli (începând cu cele primare), s-au elaborat manuale, s-au ținut cursuri de bază și s-au înființat periodice.

⁶ La Universitățile din București și Iași funcționau catedre de istorie a literaturii române vechi. La Biblioteca Academiei s-au adunat și conservat vechi manuscrise și tipărituri românești, au fost elaborate cataloage de manuscrise și tipărituri, metodologii de cercetare și editare științifică a vechilor manuscrise slavone, grecești și românești, s-au efectuat cercetări în țară și în străinătate asupra existenței și circulației unor scrieri, au fost editate texte reprezentative. Pentru studiul literaturii române vechi sunt de menționat, până în 1947, contribuțiile lui B.P. Hasdeu, Moses Gaster, Aron și Ovid Densusianu, Nicolae Drăganu, Ion Bianu, Nicolae Iorga, Nicolae Cartoian, Dimitrie Caracostea, Ștefan Ciobanu, George Pascu, Sextil Pușcariu. Influențele slavone au făcut obiectul preocupărilor Ecaterinei Piscupescu, iar cele grecești ale lui Constantin Erbiceanu și Demostene Russo.

din plin în învățământul în limba greacă de la Academiile Domnești din București și Iași, desființate în anul 1821. Până la fondarea Universităților din București și Iași, aceste traduceri au avut rolul principal de a forma bazele terminologiei moderne ale filosofiei românești.

Un alt rol al traducerilor indirecte, din greacă, de scrieri filosofice moderne, comparabil ca importanță cu cel al formării terminologiei de bază, a fost orientarea reflecției filosofice asupra problematicii filosofice europene. Predominant, din filosofia europeană (franceză și germană cu precădere) au fost importate în România idei pedagogice și psihologice și idei privind raporturile filosofiei cu științele naturii, aflate în plin avânt în Occident.

Interesul (tot mai nuanțat) pentru acest tip de problematică a fost stimulat de dorința de a ridica nivelul cultural și de a reduce înapoierea economico-socială față de vestul continentului. Orientarea către filosofia europeană a momentului a fost pusă tot mai insistent în relație cu progresul social, economic și cultural, așa cum reiese din acest pasaj, desprins dintr-un studiu timpuriu al lui Constantin Rădulescu-Motru: „aparițiunea sistemelor filosofice a fost, în tot decursul timpului, simptomul prevestitor al transformărilor sociale. Când vechile credințe încep să decadă, când noi pături sociale sunt chemate la viața publică și simt și ele nevoia de idealuri pentru activitatea lor, atunci e consultat cuvântul filosofului. Filosoful este inspiratorul lor. Vechile credințe erau produsul unei conștiinți sociale restrânse, așa cum era aceasta organizată în trecut (...) Cunoștințele teoretice prepară calea unei filosofii care să înlocuiască credințele din trecut”⁷.

Dorința de a sincroniza încercările filosofice românești cu mișcarea filosofică europeană a avut un efect secundar (care s-a resimțit și în alte societăți intrate în proces de modernizare): a scăzut interesul celor care beneficiau de – sau aspirau către – o educație modernă față de ideile și concepțiile filosofice vehiculate în vechile texte românești (majoritatea acestor idei și concepții aflându-se în strânsă legătură cu ideile și concepțiile apărute și propagate de Biserica ortodoxă, dar în același timp fiind vehement contestate de către adepții modernizării rapide). Aceste idei și concepții reflectau, desigur, nevoile și interesele epocilor în care s-au elaborat și au circulat textele purtătoare, nu și pe cele contemporane cu începuturile filosofiei românești moderne.

În Moldova și Țara Românească, dar și în restul teritoriilor românești, era vorba despre un complex de idei și concepții comun întregului Răsărit ortodox. Făurit în secolele de măreție a Bizanțului, acest complex de idei și concepții a fost atribuit medievalității românești și lăsat în seama specialiștilor în istoria literară, considerându-se că filosofia românească începe odată cu fondarea primelor catedre de filosofie de la București și Iași. Interesul scăzut față de ideile și concepțiile aflate în legătură cu moștenirea bizantină s-au datorat și unei atitudini occidentale defavorabile față de Bizanț, atitudine care a început să pălească în primele decenii ale secolului al XX-lea, dar pe care o descrie foarte bine un bizantinolog român

⁷ Constantin Rădulescu-Motru, *Rohul social al filosofiei*, în „Studii filosofice”, vol. I, fascicula II, 1899 (republicat parțial în „Revista de filosofie”, tom XLVI, nr. 5–6, 1999, p. 331).

din acea epocă: „Defăimarea Bizanțului se datorește în primul rând faptului că el până acum câteva decenii era cunoscut mai mult din relațiunile apusenilor catolici – dușmani de moarte ai Orientului ortodox – și din epigramele lui Montesquieu, Voltaire și Gibbon, cari prin scrierile lor persiflau mai mult bigotismul în sine, decât Bizanțul (...) Nu mai puțin au contribuit la denigrarea Bizanțului și filologii clasici și esteții unilaterali, cari căutau în literatura și arta bizantină limba *pură atică*, opere egale cu ale lui Omer, Tucidide sau Platon, Partenone și statui de Fidias, și erau scârbiți gășind idiomul bizantin, cronici și scrieri teologice și biserici cu sfinți cu figuri palide și supte (...) până și grecii moderni, până alaltăieri tratau cu dispreț Bizanțul, considerându-se nu ca urmași ai Bizanțului, ci, trecând peste ei cu o săritură de 1000 și mai bine de ani, ca urmași ai lui Pericle.”⁸

Cu toate că statul român modern s-a bazat pe idei făurite în Occidentul modern, ideile și concepțiile ortodoxiei răsăritene, adânc implantate în individ și societate, n-au dispărut pe măsură ce statul se consolida. Constantin Rădulescu-Motru (deținător al unei solide pregătiri filosofice occidentale și adept al occidentalizării) recunoaște, la începutul secolului al XX-lea, acest lucru⁹. Cercetările sociologice din prima jumătate a secolului al XX-lea au adus dovezile atașamentului oamenilor față de aceste idei și concepții premoderne, integrarea profundă a acestor idei și concepții în structura socială a României, precum și modelarea de ele a creației artistice și literare românești. În cultura populară românească (pe care modernizarea are tendința de a o marginaliza și chiar de a o elimina, dar care a fost privită cu interes și respect de o bună parte din intelectualitatea românească) se pot identifica componente comune cu vechea literatură românească, ceea ce constituie un argument în sprijinul coexistenței lor.

Pornind de la constatările de mai sus, treptat, unii filosofi români din secolul al XX-lea au recunoscut importanța literaturii române vechi pentru filosofia românească, cu toate că în primele lucrări cu caracter istorico-filosofic, perioada veche este tratată sumar și deficitar¹⁰. Rolul literaturii române vechi a fost însă

⁸ Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, I, Fundația pentru Literatură și Artă «Regele Carol II», București, 1939, p. 3, 5.

⁹ Raportarea lui Motru la cultura tradițională românească este ambiguă și ilustrativă pentru situația pe care o descriem. Recunoscând că a oferit o viață spirituală sănătoasă poporului român, îi critică totuși fundamentele și reproșează responsabililor politici pentru modernizarea României de a nu fi recurs mai hotărât la măsuri care (dacă ar fi fost puse în aplicare) ar fi lezat fără îndoială cultura tradițională: „acești politicieni nici n-au apelat mai departe la cooperatiunea Bisericii. Eu au impus legile și instituțiunile Apusului pe cale legislativă, fără a se îngriji de pregătirea serioasă a unei opinii publice care să le înțeleagă și să le susțină. În special rolul Bisericii ei l-au neglijat cu desăvârșire. Propaganda lor n-a alunecat niciodată pe terenul religios. Preoții noștri n-au fost solicitați să adapteze textele Evangheliei la noile întocmiri economice și politice ale timpului, cum au fost și sunt solicitați bunăoară în Germania preoții lutherani” (Constantin Rădulescu-Motru, *Cultura română și politicianismul*, în idem, *Scrieri politice*, selecția textelor, îngrijirea ediției și studiul introductiv de Cristian Preda, Editura Nemira, București, 1998, p. 141).

¹⁰ Prima istorie a filosofiei românești, realizată de Marin Ștefănescu în 1922, suferă de grave deficiențe de informație (care nu pot fi reproșate doar autorului) și este complet depășită. Douăzeci de ani mai târziu, lucrarea lui Nicolae Bagdasar, integrată în volumul al V-lea al *Istoriei filosofiei moderne*. *Omagiu prof. Ion Petrovici*, procedează cu prudență, trecând repede peste secolele XVI–XVIII, din care ia

realmente profund, și nu s-a mărginit doar la răspândirea limbii literare pe teritoriul locuit de români; a îndeplinit și funcția de a conserva și de a transmite din generație în generație o concepție coerentă despre Dumnezeu, lume și om. Faptul că această concepție a căpătat, prin expresia în limba română, un specific național românesc reprezintă tocmai acea dezvoltare a concepției în cauză care interesează din punct de vedere filosofic. Concepția în cauză are propriul ei specific național și în celelalte state moderne ale Peninsulei Balcanice, după constituirea lor.

Două opere filosofice majore ale secolului al XX-lea, cea a lui Lucian Blaga și cea a lui Constantin Noica, sunt ancorate puternic în fondul cultural transmis de literatura română veche. Nu este vorba, în aceste două cazuri, doar despre viziuni estetizante asupra culturii și civilizației românești ori asupra fenomenului culturii în general sau doar culturii românești. Lucian Blaga oferă o concepție asupra cunoașterii, precum și o cosmologie care, pentru a fi înțelese corespunzător, trebuie puse în legătură cu elemente provenite din literatura română veche, în special dintre cele pe care le-au vehiculat nenumăratele scrieri apocrife și cărți populare românești. În cazul lui Constantin Noica, avem de-a face cu o ontologie, în care se pot recunoaște elemente ale gândirii teologice bizantine, valorificări ale tradiției grecești a comentariilor de texte reprezentative ale filosofiei antice (în special tradiției de interpretare a filosofiei lui Aristotel). Filosofia limbajului a lui Noica se sprijină abundant pe vechile texte românești.

PERIODIZAREA LITERATURII ROMÂNEȘTI VECHI. SURSELE BIZANTINE ȘI SLAVE ALE PRIMELOR SCRIERI ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Cele mai vechi scrieri literare românești au fost alcătuite sub influența literaturii bizantine¹¹ și a celei slave¹². Componenta religioasă este esențială în ele

în considerare doar contribuția filosofică a lui Dimitrie Cantemir (ceea ce constituie un merit, totuși, dacă ținem cont de atitudinea negativă față de această contribuție a unui istoric literar influent, precum Nicolae Iorga). După instaurarea comunismului în România, evaluarea corespunzătoare a dimensiunii filosofice a literaturii românești vechi a avut de suferit datorită restricțiilor impuse de politica antireligioasă a regimului.

¹¹ Însemnătatea Bizanțului pentru istoria și literatura română nu poate fi subestimată. Indicăm aici, în câteva rânduri scrise de un specialist, în ce constă ea: „Cultura bizantină interesează pe Români dintr-un îndoit punct de vedere: afară de însemnătatea ei generală, mai are o însemnătate specială pentru cultura poporului român. Pe lângă studiul limbii și al artei, într-un cuvânt al culturii bizantine, Românul trebuie să îndrepte cercetările sale și să urmărească influența bizantină asupra culturii românești, să cerceteze literatura și cărțile liturgice, arta și instituțiile nu numai în sine, cum le cercetează popoarele culte, Germanul sau Englezul de pildă, ci să vadă ce elemente intrate în literatura românească, ce motive ale artei române, ce instituții de ale statului se datoresc influenței bizantine, ce cuvinte sau obiceiuri se datoresc relațiilor Românilor cu Bizanțul, să cerceteze cronicile și legislația bizantină, numai cum le cercetează celelalte popoare culte, ci și ca monumente, cari au servit ca modele pentru legislatorii români, sau în cari se află prețioase știri despre trecutul poporului românesc” (Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, II, Fundația pentru Literatură și Artă «Regele Carol II», București, 1939, p. 496–497). Cartea clasică a lui Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, descrie în detaliu modul în care influența bizantină a continuat să se exercite (nu numai în Țările Române, ci în toată Peninsula Balcanică și în afara ei) mult timp după prăbușirea definitivă a Imperiului.

¹² „Literatura slavă transplantată în țările noastre era în fond bizantină, cu puține excepții de opere originale pur slave. Bulgarii, odată cu primirea ritului ortodox, au împrumutat de la Bizantini –

și este strâns legată de împrejurările formării și consolidării Principatelor române (sec. al XIV-lea), în epoca prăbușirii definitive a Bizanțului și a statelor slave sud-dunărene, precum și de apartenența la ortodoxie a populației românești majoritare din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Domnitorii Țării Românești și Moldovei s-au confruntat în cele cinci secole care au urmat cu pericolul desființării principatelor și anexării teritoriului lor de către puteri străine, iar românii din afara principatelor (obligați să suporte vreme îndelungată o poziție de inferioritate civilă și religioasă), cu amenințări permanente din direcția catolicismului și protestantismului. Într-un interval de timp atât de lung, pericolele menționate au acționat în moduri diferite, ceea ce a dat specificul evoluției literaturii române vechi. Câteva precizări se impun aici.

Astfel, în perioada de rapidă expansiune a Imperiului otoman (sec. XIV–XVI), când civilizația creștină ortodoxă suferea uriașe pagube din partea turcilor, în Țara Românească și Moldova s-au luat măsuri de consolidare a Bisericii ortodoxe, prin înființarea de Mitropolii (în Țara Românească în mai 1359, după cum reiese dintr-o hotărâre a Sinodului Patriarhiei din Constantinopol și în Moldova, după unele neînțelegeri privitoare la jurisdicție, în 1401¹³) și aducerea în țară a unor personalități de seamă ale ortodoxiei balcanice, măsuri care au avut menirea de a organiza viața monahală și administrația celor două state, proaspăt întemeiate.

Condițiile nu au permis crearea unui învățământ superior stabil în Moldova și Țara Românească, ceea ce a făcut ca viața intelectuală să nu se poată dezvolta în afara spațiului mănăstirilor și cancelariilor domnești. Diferitele școli despre existența cărora ni s-au transmis informații au funcționat sporadic. Probabil că, în cancelariile Moldovei și Țării Românești, anumite deprinderi elementare de a lucra cu documente (cum ar fi de redactare a unor documente de importanță secundară) se câștigau în timp de către tinerii însoțitori ai logofeților și secretarilor domnești. Nu se putea trece însă de nivelul elementar. Obligația de a da o minimă pregătire diaconilor și preoților care participau la slujba religioasă revenea Mitropoliilor din Țara Românească și Moldova, încă de la fondarea celor două. Pregătirea aceasta însemna formarea deprinderii de a citi, nu și pe cea de a scrie (copiștii și caligrafii fiind incluși într-o categorie diferită de cea a „citeților”, ἀναγνώσται)¹⁴. Deprinderea de a citi, căpătată în vederea îndeplinirii în chip corespunzător a slujbelor religioase, este considerată cea mai veche formă de învățământ românească. Nu era, desigur, o formă de

care dețineau supremația culturală în Orientul apropiat – întreaga literatură teologică și profană a acestora, pe care au tradus-o în limba lor și apoi au transmis-o celorlalți Slavi și nouă Românilor [...] Deci, decât să ignorăm ori să disprețuim această civilizație – care face parte din patrimoniul nostru național – este mai nimerit și util să ne străduim a o cunoaște cât mai bine și să urmărim multiplele ei manifestări și consecințe. Deoarece, nu vom putea vorbi despre trecutul nostru – fie el istoric, literar sau filologic – și nici despre vechile noastre instituțiuni, fără să pătrundem în epoca slavonă și fără să o cercetăm” (Ecaterina Șt. Piscupescu, *Literatura slavă din Principatele române în veacul al XV-lea. După manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1939, p. 4–5).

¹³ *Istoria Bisericii Române*, vol. I, p. 171–190.

¹⁴ Ștefan Bârsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești*, Editura Academiei RSR, București, 1971, p. 124–127.

învățământ care să permită celor care o urmaseră o frecventare a textelor filosofice. Cei cu o educație mai înaltă decât cititul (și scrierea elementară) au urmat, în această epocă, școli din străinătate (Polonia, Italia). Scrierile care ne-au parvenit din această epocă sunt redactate cu precădere în limba slavonă, limbă în care se desfășura și serviciul religios, chiar dacă autorii lor nu erau neapărat de origine slavă.

După stabilizarea progresivă a situației la Dunăre și în contextul răspândirii curentelor protestante în Transilvania (sec. XVI–XVII), se constată apariția unor încercări de convertire a populației ortodoxe la diverse forme ale protestantismului (în special calvinism), apoi la catolicism, manifestate și în scris¹⁵. Ca reacție față de prozelitismul protestant și catolic, au apărut scrieri cu conținut religios în limba română. Ele constituie mai mult decât o reacție locală, fiind o primă expresie a culturii românești în ansamblul său. Această expresie a constat în traduceri, scrieri originale, realizări artistice și crearea tiparului românesc. În secolul al XVII-lea și în cel următor (în special între 1640–1750) se plasează epoca monumentelor culturii românești. Cel mai important dintre toate este editarea traducerii integrale în românește a *Bibliei* (1688)¹⁶, și introducerea limbii române în cult.

Totodată, în această epocă, în Principate, pe măsură ce folosirea slavonei se restrânge, crește semnificativ influența grecească, care va ajunge la o mare dezvoltare în secolul al XVIII-lea. Marile familii boierești din Moldova și Țara Românească, înrudite cu familii de origine greacă, au încurajat emigrarea din sudul Dunării a numeroși dascăli, călugări, negustori greci, care au îndeplinit diferite slujbe în Principate. Acest fenomen a întărit legăturile dintre teritoriile din nordul Dunării și Imperiul otoman și a fost încurajat constant de turci, dar nu și de populația locală. Unii dintre grecii stabiliți în Principate erau oameni cu o bună pregătire teologică, diplomatică și literară, prezența lor încurajând eforturile domnitorilor români de dezvoltare culturală. La începutul secolului al XVIII-lea se fondează la București și Iași școli superioare, în care se predau și discipline filosofice (până spre 1770 principala materie de studiu fiind opera lui Aristotel comentată de Teofil Corydaleu), nu însă în limba română. Dascălii Academiei Domnești din București și Iași erau în cele mai multe cazuri de origine greacă, iar educația lor era încheiată la universități din Italia (în special Padova), uneori din Germania și Austria. Cei care erau destinați, în Țările Române, unor slujbe boierești importante, trebuiau să cunoască bine limba greacă. Pe parcursul secolelor XVII–XVIII, chiar și în secolul al XVI-lea, Țările Române au fost vizitate constant de Patriarhii ortodocși de la Constantinopol, Ierusalim, Antiohia și Alexandria și de alte figuri proeminente ale ortodoxiei. Aceștia au sfințit lăcașe de cult, au susținut programe de învățământ și au primit ajutoare substanțiale pentru așezămintele de unde proveneau.

¹⁵ Cf. prezentarea clară și succintă a tipăriturilor de inspirație protestantă în: I. Șiadbei, *Istoria literaturii române vechi*, Editura Albatros, București, 1975, p. 43–48.

¹⁶ Pe lângă textul tipărit al *Bibliei de la București* (1688), se mai păstrează, sub formă de manuscrise, două traduceri integrale ale Scripturii: ms. 45 al Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei Române și ms. 4389 al Bibliotecii Academiei Române, considerate „versiuni preliminare și contemporane” ale celei tipărite (cf. Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008).

În secolul al XVIII-lea, Țara Românească și Moldova, rămase definitiv în afara sistemului administrativ otoman, dar supuse Imperiului și grav exploatate fiscal, au susținut din plin cultura creștin-ortodoxă din Balcani și din Asia Mică. Peste tot, limba de cultură era, incontestabil, limba greacă. Totuși, au existat în Principate învățați care, în ciuda unei bune cunoașteri a limbii grecești, au folosit limba română în scrierile lor (Stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, Antim Ivireanul). Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, ca urmare a stabilirii în mănăstirile din nordul Moldovei a lui Paisie Velicikovski, se înregistrează o ultimă creștere a interesului pentru literatura slavă, deși acest interes s-a manifestat oarecum indirect, în cadrul unui curajos program de revigorare a spiritualității creștin ortodoxe și reorganizării bisericii. Sub conducerea lui Paisie, numeroase texte patristice grecești au fost traduse în rusește ori s-au revizuit traduceri deja existente. Alături de corpul de traducători de limbă slavă veniți cu Paisie Velicikovski de la Muntele Athos, se găseau și traducători în limba română.

În Transilvania, catolicismul a înregistrat unele progrese în neîncetatul său efort de a atrage populația românească. Rusia și Austria au anexat unele teritorii din Principate. Datorită conjuncturii internaționale, în această epocă, după apogeul dintre 1640–1750, se consemnează un regres al literaturii române¹⁷.

Revoluția din 1789 din Franța, cu profunde efecte pe plan european, a antrenat, între altele, stoparea și inversarea cursului regresiv pe care îl luase literatura noastră, dar și abandonarea (parțială sau totală, după caz), de către intelectualitatea românească, a complexului de idei și concepții de proveniență bizantină, în favoarea noilor idei iluministe, ajunse în Principate prin intermediul limbii grecești și, în Transilvania, prin tineri intelectuali educați în școli catolice. La Academii Domnești din București și Iași, după 1770, programele de învățământ (în limba greacă) includeau cursuri de științe moderne (matematică, fizică), iar filosofia se preda după traduceri de manuale alcătuite de Baumeister, Wolff, Condillac. Autoritatea Bisericii ortodoxe în domeniul științific s-a pierdut în aceste instituții de învățământ superior. În schimb, profesorii și absolvenții acestor școli aveau o influență extrem de redusă în societatea românească. Ei nu au exercitat, de fapt, nicio influență asupra localnicilor. Vechiul complex de idei și concepții pe care acești precursori ai modernizării l-au abandonat s-a menținut intact în sfera societății românești în ansamblul ei și va fi reflectat pregnant de literatura populară românească, atunci când aceasta a început să fie culeasă sistematic, după jumătatea secolului al XIX-lea.

Vechile texte românești se grupează în trei categorii:

- a. texte cu caracter religios,
- b. texte cu caracter juridic (inclusiv de drept canonic) și istoric,
- c. cărți populare.

¹⁷ În general însă, făcând excepție de ultimele sale decenii, secolul al XVIII-lea este momentul de apogeu al culturii românești premoderne. Nicolae Iorga, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, vol. I, *Epoca lui Dimitrie Cantemir, Epoca lui Chesarie de Râmnic*, vol. II, *Epoca lui Petre Maior – Excursuri*, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969, înfățișează marele spectacol literar, artistic și religios al acestui secol într-un mod impresionant, părănd că înalță structura cărții, având ca reper tulpinile împletite ale frontispiciilor și letrinelor din miniaturile brâncovenești.

Între cele trei categorii de texte nu există o delimitare foarte strictă, mai ales dacă sunt abordate și din perspectiva istoricului filosofiei, nu exclusiv literar-filologic (cu accent pe periodizare, cu variațiile de limbă pe care le presupune, și pe încadrarea în genuri literare, specifice fiecărei perioade). Nu există texte filosofice originale; deși originalitatea nu este absentă din aceste texte. Autorii (cel mai des: traducătorii) nu urmăreau niciodată să expună un punct de vedere personal, ci doar să expună adecvat puncte de vedere indiscutabile în cadrul ortodoxiei. Ei făceau acest lucru în cărți care se pot încadra artificial în genuri literare, apelând la citate din Scripturi, Părinți ai Bisericii, filosofi antici și autori mai recentți, dintre care unii din exteriorul spațiului ortodox, ale căror scrieri erau adaptate nevoilor autorului sau traducătorului (exemplul cel mai bun este Cantemir, care apelează fără ezitare la textele lui Wissovatius și lui Van Helmont, deși nici unul, nici celălalt nu puteau fi acceptați de Biserică, pur și simplu eliminând din ele ceea ce nu corespundea învățaturii ortodoxe). Din acest amestec de fragmente eterogene trebuie reconstituit punctul de vedere al celui care a alcătuit textul, ținând cont de comentariile lui, de contextul elaborării lucrării, dar și de datele istorice care s-au păstrat în legătură cu elaborarea textului, în cazul în care se mai păstrează astfel de date.

Nu de puține ori, se face apel, pentru nevoi ale secolelor XVI, XVII sau XVIII, la materiale elaborate în Imperiul bizantin, în secolele VII, XI sau XII, direct sau prin intermediar slav, ceea ce dovedește că sursele își conservaseră într-o măsură importanța. A fost o necesitate să se recurgă la asemenea vechi scrieri, în loc de a se elabora unele noi. Vechii autori bizantini garantau continuitatea prestigioasei tradiții imperiale și fuseseră omologați de un uz îndelungat. Cărțile lor n-au încetat să fie folosite în secolele XVI–XVIII și din lipsa alternativelor. Astfel: pentru informație istorică se făcea apel la vechi cronografe bizantine (care începeau de la facerea lumii și erau prelungite de copist până la evenimente contemporane cu el, ceea ce permite și datarea copiilor), iar pentru jurisprudență, la vechi coduri bizantine.

Numai când scrierile vechi grecești și slave nu mai puteau fi nici actualizate, nici completate, se trecea la elaborarea de scrieri noi. În unele cazuri, dacă anumite pasaje nu mai erau inteligibile, traducătorii „modernizau” fără nicio ezitare textul, astfel încât el să rămână de actualitate pentru cititor. Este cazul unei vechi traduceri românești din Herodot, în care sciții devin tătari, iar titlurile antice sunt echivalate cu ranguri boierești contemporane cu traducătorul.

Dificultatea unei delimitări stricte este accentuată de modul de circulație a textelor. Raritatea tipăriturilor¹⁸ (până după prima treime a sec. al XIX-lea) și

¹⁸ Cea dintâi carte – un *Liturghier* în slavonă – s-a tipărit pe teritoriu românesc în 1508 (Târgoviște). Activitatea tipografică a funcționat intermitent în următorii 250 de ani, traversând atât momente de înflorire, cât și perioade în care a încetat complet. S-au tipărit cărți în slavonă, greacă, arabă și, desigur, română. Unele cărți tipărite românești au avut o circulație foarte largă. Dintre cele mai vechi cărți tipărite pe teritoriul românesc menționăm: *Evanghelia slavo-română*, *Catehismul românesc* (1544), *Tetraevanghelul slav* (1546), realizate de Filip Moldoveanu și *Triodul Pentecostar* (1558), *Sbornicul slavon* (1569), *Octoihul slavon* (1575), *Psaltirea slavo-română* (1577), *Liturghierul slavon* (1588) – în slavonă, precum și *Întrebare creștinească* (1560), *Evangheliarul* (1561), *Pravila sfinților părinți* (1560–1562), *Apostolul românesc* (1566), *Tâlcul evangheliilor* (1564), *Evanghelia cu învățătură* (1581) – în română, realizate de diaconul Coresi (care a tipărit, în total, 35 de titluri). Lucrările

practica multiplicării manuscrise (nu o dată executate de mai mulți copişti succesiv, în locuri și chiar în veacuri diferite), apoi de a aduna între aceleași coperti texte de proveniență și tematică diverse, nu o dată atât românești, cât și slavone și grecești (explicabilă prin inexistența aproape totală a comerțului de carte și extrema raritate a bibliotecilor) dă o imagine particulară asupra literaturii românești vechi, care nu poate fi separată decât în mod artificial de cea slavonă și greacă. Studiul științific al vechilor manuscrise nu se poate limita doar la textul propriu-zis al acestora, fiind necesară o considerare a acestor manuscrise și din alte puncte de vedere (în care prezentarea tehnică și artistică a fiecărui manuscris nu este deloc de neglijat)¹⁹.

SCRIERI CU CARACTER RELIGIOS

Textele cu caracter religios în limba română sunt: traduceri din Scriptură; scrieri cu caracter dogmatic și hermeneutic, vieți ale sfinților, imnuri, predici etc. De asemenea, pot fi menționate aici apocrifele și scrierile profetice și apocaliptice (deși neacceptate de Biserică, apocrifele și scrierile apocaliptice circulau totuși intens, chiar și între zidurile mănăstirilor, călugării nefiind avizați că aceste scrieri nu erau recomandate de Biserică credincioșilor). Apocrifele și scrierile apocaliptice pot fi incluse, la limită, în rândul cărților populare²⁰.

acestui, executate în tiraje de cca 100 de exemplare, au fost descoperite pe întreg teritoriul românesc (cf. Octavian Schiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 45–46).

¹⁹ Cu scopul de a exemplifica cele afirmate, rezumăm o descriere a unui manuscris românesc (descrierea completă în Violeta Barbu, *Miniatura brâncovenească. Manuscrise ilustrate și ornamentate*, Editura Meridiane, București, 2000, p. 79–81. Volumul prezintă 36 de manuscrise românești ilustrate și ornamentate din Biblioteca Academiei Române, București și din Filiala Cluj a aceleiași biblioteci). Cuprinsul ms. rom. 2456 (Biblioteca Academiei Române), datând din 1705: 1^r-31^v Esopie; 31^v-52^f Formular diplomatic slavo-român; 52^v Glosar botanic slavo-român; 53^f-72^v Formular diplomatic slavo-român; 72^v Glosar botanic slavo-român; 73^f-81^v Cazanie la Adormirea Maicii Domnului; 81^v-85^f Cuvânt al Sf. Ghenadie, text slavo-român; 87^f-132^v Vieți de sfinți; 133^f-172^v Omilie a Sf. Ioan Hristostom. Copistul acestui manuscris, Serafim, eclesiarh al Mănăstirii Bistrița (Oltenia), și-a menționat numele la filele 103^f, 172^f (criptograme) și la fila 122^f (cu caractere grecești); el era totodată deținătorul cărții (ceea ce rezultă dintr-o însemnare din 1796, filele 1^f-5^f, precum și din alta, cu caractere latine, datată 1721, fila I). Volumul are 172 file (86 albă), 22 rânduri pe pagină, este scris pe hârtie subțire de format 202 × 151 mm, scriere cursivă neregulată, semicursivă pe alocuri, cu cerneală neagră pentru text, roșie de nuanțe diferite, verde, gri, verde închis și galben pentru titluri, ornamentat cu frontispicii geometrice (fila 87^f, fila 122^f, fila 133^f), cu o vinieta istoriată reprezentând Arborele lui Ieseu (fila 132^v); el exprimă puternic atât interesele posesorului (totodată și copistul acestui manuscris), un învățat de la începutul secolului al XVII-lea, cât și gustul său artistic.

²⁰ „Această literatură a fost intens căutată, judecând după marele număr de copii ce ni s-au păstrat, precum și după faptul că, deși pravilele bisericești interziceau citirea lor, totuși ele se tipăreau chiar și în Mitropoliile noastre, cum a fost cazul cu *Gromovnicul* tipărit la Alba Iulia sau cu: «*Curioznica arătare celor ce iubesc a cerca vrednice învățături din fiziognomie*», adică *Trepeticul*, tălmăcit și tipărit în anul 1785, de popa Mihail Strilbițchi, în tiparnița Mitropoliei din Iași” – *Istoria Bisericii Române*, vol. I, p. 441. Iorga, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*

1. Traducerea *Bibliei* în limba română. Primele traduceri în românește din Scriptură (*Codicele Voronețean*, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirea Hurmuzaki*) au fost efectuate în secolul al XV-lea, în Maramureș (deși analizându-se specificul limbii, s-au emis ipoteze privind preluarea, de către traducători, a unor fragmente executate anterior în Banat, Moldova și chiar în teritorii cu vorbitori de română din Dalmația). Au fost traduse în principal fragmente din *Evangheliile*, *Faptele apostolilor* și diferite *Epistole*, *Psalmi*, bucăți selectate în funcție de nevoile serviciului religios. Volumele păstrate (care au fost datate în secolul al XVI-lea, după analiza manuscriselor²¹) sunt copii ale unor manuscrise mai vechi și dovedesc că traducerea au fost efectuate, stângaci, după originale slavone (unele manuscrise având text paralel slav și românesc), poate cu scopul de a ușura deprinderea limbii slave de către clerul românesc (unul dintre manuscrise, *Codicele Voronețean*, are următoarea însemnare, făcută în 1733, la trei secole de la traducere, de un oarecare Constandin din Dorna: „Această carte a fost scrisă pe rumânie și nu-i bună de nimica”, ceea ce atestă o lectură și o judecare a textului de către cititor, nu neapărat cu referință la limbă). S-a susținut ipoteza că traducerea au fost întreprinse sub influența mișcării husite²².

Răspândirea Reformei printre sașii și ungurii din Transilvania a dat naștere unei alte faze a traducerii Scripturii în limba română (pe la mijlocul sec. al XVI-lea). Acum se redactează și se tipăresc catehisme protestante și, pe lângă ele, traduceri de texte liturgice. Dintre tipăriturile datorate propagandei calvine se distinge *Palia de la Orăștie*, tipărită în 1582 „cu știrea măriei lui Batâr Jigmon, voievod al Ardealului și Țării Ungurești, și cu știrea și cu voia a toți domnilor mari și sfetnici ai Ardealului” și cu cheltuiala lui „Ghesti Frénți, alesu hotnog al Ardealului și Țării Ungurești” și a altor „oameni buni”, după cum se arată în precuvântare. *Palia de la Orăștie* este o traducere a primelor două cărți ale Vechiului Testament (*Geneza*, în slavonă *Bîtie*; *Ieșirea*, în slavonă *Ishod*). Traducătorii declară: „cu mare muncă scoasem den limba jidovească, și grecească, și sârbească pre limba românească 5 cărți ale lui Moisi prorocul și patru cărți ce de cheamă țarstva, și alți proroci câțiva și le dăruim fraților rumâni”. În realitate, traducerea are, probabil, ca sursă principală *Pentateuhul* maghiar din 1551 al lui Gaspar Heltai²³. Celelalte cărți ale lui Moise n-au mai fost tipărite, deși alte indicii lasă să se creadă că existau în formă manuscrisă.

Propaganda protestantă (calvină, unitariană) din Transilvania a luat forme pe alocuri agresive, dar nu a reușit să atragă decât puțini aderenți, și pentru scurtă vreme. În schimb, a prilejuit intervenția Mitropoliilor din Moldova și Țara Românească, care au fost obligate să facă de urgență concesii în ceea ce privește întrebuintarea limbii române în Biserică. Autoritatea pe care aceste Mitropolii au exercitat-o

(1688–1821), vol. I, *Epoca lui Dimitrie Cantemir*, *Epoca lui Chesarie de Râmnic*, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969, p. 351, arată că traducerea este efectuată după o carte scrisă în rusește, la rândul ei traducere din „limba nemțească”.

²¹ *Istoria Bisericii Române*, vol. I, p. 253.

²² Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică (după note stenografice ale unui curs)*, postfață, note și bibliografie de Mihai Ungheanu, Editura Minerva, București, 1988, p. 24.

²³ Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, Editura Hyperion, Chișinău, 1992, p. 199.

asupra tipăriturilor cu caracter religios în limba română a scos treptat din circulație versiunile protestante. Totuși, până la tipărirea integrală a *Bibliei* în limba română, Biserica ortodoxă a avut nevoie de încă un secol, timp în care au fost utilizate „Evangheliile de învățătură” (culegeri de predici, organizate potrivit tipicului slujbelor), a căror tendință a fost de eliminare a amprentei protestante (vezi *infra*). În 1648 a apărut la Bălgrad (Alba Iulia) *Noul Testament*.

Psaltirea în versuri a Mitropolitului Dosoftei al Moldovei, apărută în orașelul polonez Unieiv, în anul 1673, a avut o circulație mare și a fost citită intens, „unii din psalmii versificați, în special cei scriși în ritmul cântecelor poporului nostru, au pătruns în literatura noastră populară sub formă de *cântece de stea*”²⁴. Traducerea s-a realizat din slavonă, cu influențe poloneze; Dosoftei cunoștea limba polonă. Atracția pentru versificație a lui Dosoftei l-a făcut să așeze în precuvântarea traducerii sale primele considerații despre versificație în limba română; a scris și despre versificația în poloneză. Traducerea psalmilor a lui Dosoftei nu este o simplă transpunere din slavonă în română. Autorul traducerii introduce „note de viață locală, cari pot fi cu adevărat de folos istoricului cultural, și, pe lângă ele, descrieri puternice și noi, iar ici și acolo, chiar câte o glumă”²⁵. Cu ea, interesul pentru traducerea în limba română a Scripturii intră într-o nouă fază, combaterea tentativelor protestante de atragere a credincioșilor ortodocși fiind înlocuite de o preocupare serioasă și constantă pentru acces la scrierile creștine fundamentale.

Biblia de la București, tipărită sub domnia lui Șerban Cantacuzino, reprezintă o mare realizare a unui grup de traducători experimentați, între care se disting: Nicolae Milescu Spătarul²⁶ (autorul traducerii) și frații Radu și Șerban Greceanu²⁷ (care au realizat revizuirea textului). Și-a dat concursul, la definitivarea acestei monumentale realizări, Stolnicul Constantin Cantacuzino²⁸, posesorul unei solide educații dobândite în Italia (Padova), fratele domnitorului.

Din punct de vedere strict filosofic, *Biblia* de la București, împreună cu manuscrisele care o precedă, reprezintă o contribuție importantă prin faptul că, în

²⁴ Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 331.

²⁵ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I, București, 1925, p. 377–378.

²⁶ Cf. Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 319–328; P.P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu (1635–1708)*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, Paris, 1925, II, p. 33–180. Nicolae Milescu Spătarul a mai scris în românește, în afară de traducerea *Bibliei* (realizată după *Biblia* greacă de la Frankfurt): *Istoria despre sfânta icoană a Prea Sfinței noastre stăpâne Născătoare de Dumnezeu* (1655) și a tradus *Carte cu multe întrebări* după Atanasie al Alexandriei (I. Șiadbei, *op. cit.*, p. 98).

²⁷ Pentru activitatea lui Radu Greceanu (mai ales în calitate de istoric oficial al lui Constantin Brâncoveanu) vezi Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, vol. I, *Epoca lui Dimitrie Cantemir*, *Epoca lui Chesarie de Râmnic*, vol. II, *Epoca lui Petre Maior – Excursuri*, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969, p. 505 ș.u.; de asemenea, Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 481–486. Iorga îi face o prezentare elogioasă lui Radu Greceanu, din care reproducem un pasaj: „bun cunoscător al limbii grecești, cari era în stare să citeze la nevoie într-o prefață de câteva pagini pe Democrit și Aristotele, pe Demostene și Platon, pe Psalmist, pe Grigore Teologul și pe Ioan Gură de Aur. Acesta era Radu Greceanu” – N. Iorga, *op. cit.*, p. 505.

²⁸ Pentru informații despre Stolnicul Constantin Cantacuzino: Virgil Cândea, *Stolnicul între contemporani*, Editura Științifică, București, 1971; Radu Ștefan Ciobanu, *Pe urmele Stolnicului Constantin Cantacuzino*, Editura Sport-Turism, București, 1982.

lipsa unui învățământ filosofic în limba română, a pus în circulație echivalente românești ale unor concepte care nu au păstrat numai valoarea religioasă, ci au căpătat și una filosofică, și care sunt prezente în textul grec al Scripturii. Echivalențele stabilite acum au continuat să circule și după fixarea terminologiei filosofice românești moderne și, în ciuda faptului că, analizate cu instrumente științifice, dovedesc imprecizie atât față de termenii originalului, cât și față de variantele moderne, dețin o putere proprie de sugestie și permit dezvoltarea de argumente caracteristic românești. Este cazul unor termeni precum „aflare”, „asemănare”, „cuget”, „facere”, „osebire”, „socoteală”, „știință” etc.²⁹.

Potrivit cercetărilor filologice, traducătorii *Bibliei* de la București (ca și cei care au elaborat manuscrisele premergătoare) au preferat calchiera lingvistică împrumuturilor lexicale³⁰. Rezultatele muncii lor au avut un ecou îndepărtat în timp. În epoca creării terminologiei filosofice românești se va proceda invers, recurgându-se masiv la neologisme, mai ales de origine latină. Cele două etape de conceptualizare în limba română, care au dat naștere unor termeni diferiți care se referă la același câmp semantic, au permis construcții argumentative precum cele ale lui Mircea Vulcănescu sau Constantin Noica.

2. Scrieri dogmatice și polemice, omilii, scrieri ascetice și hagiografii.

Deoarece, la sfârșitul serviciului divin, în zilele de duminică și la marile sărbători de peste an, în biserici se țineau predici care se adresau direct credincioșilor prezenți la slujbe, a devenit evidentă nevoia ca acestea să fie înțelese de oamenii care nu cunoșteau slavona³¹. La început, au fost utilizate traduceri stângace ale unor colecții de omilii și vieți ale sfinților slavone și bizantine (unele marcate de influențe protestante, altele menite de a combate aceste influențe), dar, pe măsură ce expresia românească a luat avânt, la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolele următoare, se întâlnesc realizări locale remarcabile în acest domeniu (vezi *infra*, contribuția lui Antim Ivireanul).

Rostirea predicilor în biserică a condus, alături de celelalte forme de oratorie (discursuri la înscăunarea domnilor și înalților ierarhi ai Bisericii, sfințirea bisericilor,

²⁹ Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008, p. 272–360.

³⁰ *Ibidem*, p. 359: „Într-o epocă în care glosarea și parafrizarea explicativă a unor termeni dificil de tradus erau procedee nepractice de traducătorii români sau utilizate doar sporadic și în afara textului propriu-zis (de obicei în note marginale), principiul literalității impunea, în plan lexical, o suprasolicitare funcțională a lexemelor românești puse la dispoziție de uzul literar al epocii. Aceste lexeme ajung astfel să se îmbogățească enorm din punct de vedere semantic, prin calchiera sensurilor lexemelor grecești pe care le echivalează”. Autorul exemplifică fenomenul descris prin termenul „cuget”, care reunește sensurile termenilor grecești *διάνοια*, *διανόημα*, *νόημα*, *έννοια*, *έννόημα*, *λογισμός*, *συλλογισμός*.

³¹ I. Șiadbei, *op. cit.*, p. 35, reproduce un fragment dintr-o scrisoare a preotului sas Adalbert Wurmloch către preotul Ioan Hesus din Breslau (1546), care arată cum se petreceau lucrurile în plină epocă de prozelitism protestant în Ardeal: „Românii nu citesc epistolele Sf. Pavel și Evanghelia în limba lor, ci într-o limbă străină pe care n-o înțeleg mirenii, *ci le-o explică preotul lor*”. De unde reiese că, după slujba și rugăciunile în slavonește, urma predica în limba română a preotului ortodox.

discursuri pronunțate în felurite împrejurări politico-diplomatice, la ocazii festive diverse, la înmormântări, recitări etc.), la constituirea prozei oratorice. Există mărturii potrivit cărora pronunțarea unui discurs era un prilej de afirmare pentru cel care-l rostea. Multe relatări despre discursuri și numeroase predici au ajuns până la noi³². În ele se găsesc risipite numeroase idei, preluate din operele Părinților Bisericii și din filosofia veche³³.

Din categoria *cărților dogmatice, polemice și a genului omiletic*:

Evanghelia învățătoare (1642) a văzut lumina tiparului la Govora. Titlul ei complet este: *Evanghelie învățătoare preste duminicile anului și la praznice zocnodapckuxь și la alți sfinți unpoч, scoasă și primenită de pre limba rusască pre limba rumânească cu voia și cheltuia măritului domn Matheiu Basarab voievod, iar cu usteneala și izvodirea lui Silvestru ieromonah*³⁴, a avut ca model o cazanie ruso-ucraineană tipărită la Rohmanov de Kiril Tranquillion-Stavrovetsky, în anul 1619. Predoslovia traducerii selective realizate de ieromonahul Silvestru îi aparține lui Udriște Năsturel, care o recomandă călduros cititorului, între altele scriind: „Că această carte iaste strajă treazvă celor ce stau spre nălțimea bunătăților, întărește mâna lor și nu-i lasă să cază jos întru întunecarea păcatelor chezaș – și poveșitoare păcătoșilor, cătră Dumnezeu, că-i petreace pre aceștia de la întunecarea păcatelor întru lumina împărăției lui Hristos și întru poruncile lui i învață să îmble”³⁵.

Carte românească de învățătură sau *Cazania* lui Varlaam (1643) cuprinde o versiune românească simplificată a *Evangeliei explicate sau Cazania după patriarhul Calist*, tipărită de Petru Movilă la Kiev, la care au fost adăugate părți interesând Moldova (*Viața Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, redactată în slavonă de Grigore Țamblac, în secolul al XV-lea)³⁶. S-a remarcat în această lucrare o tendință generală a vechilor scrieri religioase românești, de adaptare a conținutului tradus la limba română. Ca efect, „*Cazania* mitropolitului Varlaam a avut o influență extrem de mare asupra vieții spirituale și religioase a poporului românesc. Tipărită într-un număr mare de exemplare, cartea se răspândește în toate colțurile locuite de români. Prin conținutul ei ortodox, prin simplitatea expunerii și prin vigoarea limbii, ea se impune și cetitorilor de rând, nu numai bisericii”³⁷.

Cartea care să chiamă răspunsul împotriva Catihizmului calvinescu a fost elaborată de Mitropolitul Varlaam al Moldovei (1645) după o călătorie diplomatică

³² Este memorabil discursul lui Antim Ivireanul, rostit la înscăunarea lui ca Mitropolit al Ungrovlahiei: *Aceasta o am zis când m-am făcut Mitropolit* (cf. Antim Ivireanu, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștempel, Editura Minerva, București, 1972, p. 3–8).

³³ Cf. Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română veche*, Partea I, Preliminarii. Epoca Prerenășterii, Editura Minerva, București, 1986; Partea a II-a, Renașterea. Barocul, Editura Minerva, București, 1987; de asemenea, idem, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, Editura Minerva, București, 1976.

³⁴ Reeditată recent în *Evanghelie învățătoare (Govora, 1642)*, ediție, studiu introductiv, note și glosar de Alin-Mihai German, Editura Academiei Române, București, 2011.

³⁵ *Ibidem*, p. 156.

³⁶ I. Șiadbei, *op. cit.*, p. 73.

³⁷ Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 276–277.

în Țara Românească, unde are prilejul de a consulta în biblioteca lui Udriște Năsturel, „boiarin cinstit și svolesnic și a toată destoinicia și înțelegeria harnică, dreptu pravoslavnicu creștin”³⁸, *Oteavnicu, cartea ce se chiamă Catehismusu*, „cărțulia mică în limba noastră rumânească tipărită”, lucrare pe care o consideră „plină de otravî de moarte sufletească” și pe care își propune a o combate³⁹. Vizita Mitropolitului moldovean în Țara Românească (cu scopul declarat de a media neînțelegerile dintre Matei Basarab și Vasile Lupu) a fost urmată imediat de apariția scrierii sale polemice, ceea ce face foarte probabil ca medierea să fi inclus și coordonarea eforturilor moldovene și muntene de a combate propaganda calvină în Ardeal. Un sinod local, la care au participat cele mai înalte fețe bisericești din Moldova și Țara Românească, a avut loc acum.

Mărturisirea ortodoxă a lui Petru Movilă, catehism ortodox dezvoltat, alcătuit din 265 de întrebări și răspunsuri structurate în trei părți, a fost scrisă de mitropolitul Kievului în limba latină (*Expositio fidei ecclesiae Russiae Minoris*) și a devenit, după Sinodul de la Iași (1642), text autorizat al ortodoxiei, adoptat de Patriarhia de la Constantinopol, fiind tradusă în limba greacă și apoi în mai multe limbi europene. În românește a apărut în 18 ediții (ultima în 1981), care se grupează în funcție de cele patru traduceri succesive. Cea dintâi, realizată de Radu Greceanu după versiunea grecească a lui Meletie Sirigul, și tipărită în 1691, are titlul complet: *Pravoslavnica Mărturisire a săborniceștii și apostoleștii Besericii Răsăritului, dupre grecească den porunca prealuminatului și preainălțatului Domn Io Constantin B. Basarab Voevodi, întoarsă în limba rumânească de Radul Logofăt Greceanul, ispravnic osârnîc fiind, ca și la alalte câte s-au scos și s-au tipărit aici în Țară, preaosfințitul kir Theodosie, mitropolitul Țării i proci. Tipăritu-s-au în tipografia domnească la episcopia de la Buzău, la anul de la zidirea lumii 7200, în luna lui dichemvrie, 3*; reprezintă „cel dintâi text românesc de teologie superioară tipărit”⁴⁰. A fost urmată de reeditări în 1745, 1827, 1859.

Didahiile lui Antim Ivireanul, Mitropolit al Țării Românești, sunt alcătuite într-un context diferit de cel în care s-au elaborat lucrările de combatere a propagandei calvine. În epoca lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și Ștefan Cantacuzino (1678–1716), vechile cazanii slavone adaptate uzului în bisericile românești aparțineau trecutului. În Moldova și Țara Românească se consolidează

³⁸ Udriște Năsturel este un personaj deosebit de interesant al secolului al XVI-lea. Deținător al unei educații alese, slavonă, grecească și latină, participarea lui la acțiunile de contracarare a calvinismului s-a dovedit eficientă și a constat în traducerea în limba română a unor scrieri slavone mai vechi (*Învățăturile lui Neagoie Basarab către fiul său Teodosie, Viața patriarhului Nifon de Gavriil Protul*), precum și a unor scrieri catolice (între care *De imitatione Christi*, tipărită cu titlul *Urmarea lui Hristos*, în 1647, la Mănăstirea Dealu). El dă în românește prima versiune a romanului *Varlaam și Ioasaf* (vezi *infra*). Este autor de versuri. Textele sale dovedesc că știa despre marii filosofi ai Antichității (Platon, Aristotel). Este atestată din mai multe surse existența unei biblioteci pe care o constituise și care îi aparținea (cf. Dan Horia Mazilu, *Varlaam și Ioasaf, Istoria unei cărți*, Editura Minerva, București, 1981, p. 82).

³⁹ Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, Editura Minerva, București, 1976, p. 157.

⁴⁰ Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008, p. 198.

acum bazele viitorului regim fanariot. Nefiind pe deplin instaurat regimul pomenit, cultura română capătă acum câteva opere de excepție în limba română. Dintre ele, *Didahiile* lui Antim Ivireanul, care reunesc 28 de predici și șapte cuvântări ocazionale, precum și două apărări trimise domnitorului Constantin Brâncoveanu; aceste texte au circulat în manuscris. Se păstrează în trei versiuni manuscrise complete (ms. 3460, ms. 549 și ms. 524 de la Biblioteca Academiei Române) și unul fragmentar (ms. 67 al Bibliotecii Municipale din Craiova), editate critic de Gabriel Ștempel (*Antim Ivireanu, Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștempel, Editura Minerva, București, 1972). Antim Ivireanul a scos de sub tipar și: *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții, acum într-aceasta chip tocmită și tipărită în zilele prealuminatului domn Io Constantin B<râncoveanu> B<asarab> Voevod, cu chieltuiala cînstitului de bun neam a lui Șerban Cantacuzino bîv vel păharnic și cu blagoslovenia preasfințitului mitropolit chir Theodosie, de iubitoriu de Dumnezeu chir Anthim, episcopul Râmnicului, la anul de la Hristos 1705*; precum și: *Chipurile Vechiului și Noului Testament, adică obrazele oamenilor celor vestiți ce să află în „Sfânta Scriptură”, în „Biblie” și în „Evanghelie” și adunare pe scurt istoriilor celor ce s-au făcut pe vrémea lor, adevărind a fieștecăruia viața și faptele atâta a celora ce au viețuit cu o viață necuvioasă, începând de la Adam și pogorând până la Hristos, acum întâi într-acest chip alcătuită și așăzată, prin multă nevoie și osteneala preasfințitului mitropolit al Ungrovlahiei chir Anthim Ivireanul și închinată cu cucerie, spre semn de dragoste adevărată, prealuminatului și înălțatului marelui domn și oblăduitoriu a toată Țara Românească Ion Constandin Brâncoveanul Basarab Voevod. Dat în vestitul oraș al Târgoviștei, la anul de la zidirea lumii 7217 <1709>, meseși iulie, 1*. Tot el este autorul unei alte lucrări: *Învățătură bisericească la céle trebuincioase și mai de folos pentru învățatura preoților, acum într-aceasta chip tipărită în sfânta Mitropolie în Târgoviște, la anul 1710. Să să dea în dar preoților*. Arhiepiscopul Ungrovlahiei, „preacînstit și exarh al Plaiurilor”, Antim le scrie preoților săi în precuvântarea acestei cărți de învățătură, referindu-se la obligația bisericii față de credincioși: „ajutătorii la acest lucru mare al vostru sunteți voi, cucernicilor preoți, carii aveți datorie neîncetată, și cu cuvântul și cu fapta, să lucrați și să vă nevoiți zioa și noaptea împreună cu păstoriul nostru pentru spăseniia aceștii turme cuvântătoare, carea au dat-o Dumnezeu în mâinile noastre”. El îi mustră totodată și le dă prin scrisul său posibilitatea de a se îndrepta: „Că între cêlélalte scârbe ce am, de mă rănesc la inimă, iaste aceasta cea mai grea de mă întristez și mă mahnesc mai mult, că văz între preoții miei atâta prostie, atâta neînvățătură și atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteți face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme. Și pentru această multă prostie a voastră și neștiința la sfânta carte, m-am îndemnat, fiind cuprins de frica dumnezeiască, a vă înștiința cu această mică cărticea”⁴¹. Cu toate că este un manual elementar de viață creștină, adresându-se unor oameni simpli, nu un tratat de teologie, cartea are meritul de a fi concepută și realizată integral pentru uzul preoților vorbitori de limbă română. Ea este, așadar, o lucrare originală.

⁴¹ Antim Ivireanu, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștempel, Editura Minerva, București, 1972, p. 366.

Scrierile ascetice și hagiografice răspundeau unor nevoi de educație și îndrumare spirituală a călugărilor și a credincioșilor din afara mediului mănăstiresc.

Unele scrieri de acest fel continuă să circule și azi.

Leastvița (Scara) lui Ioan Scărariul a fost transpusă în românește, cu text paralel slavon, încă din 1618 de viitorul Mitropolit al Moldovei, Varlaam, dar nu a fost tipărită. Această carte (față de care cititorii au dovedit mult interes, vreme de sute de ani) a fost tradusă mai târziu, din nou, de Nicolae Milescu Spătarul (ms. 494 al Bibliotecii Academiei Române) și, în secolul al XVIII-lea, de Vartolomei Măzăreanu⁴² (ms. 2959 al Bibliotecii Academiei Române)⁴³.

Viața și petrecerea svinților, cuprinsă în patru volume, tipărite între 1682–1686 de Dosoftei, este rodul unei munci migăloase de compilație după izvoare grecești și slavone ale autorului. Materialul este aranjat sub formă de *mineie* (din gr. *μηναιον*), fiecare din viețile de sfinți fiind aranjată după zilele și lunile anului în care se prăznuiește. Munca lui Dosoftei a avut un mare impact asupra formării intelectuale și morale a cititorilor, veacuri la rând.

Ca rezultat al stabilirii lui Paisie Velichovski în Moldova, în anul 1769 a fost definitivată versiunea românească a *Filocaliei* (ms. 2597 al Bibliotecii Academiei Române). Deși nu a fost tipărită, această „Filocalie de la Dragomirna” a stat la baza culegerii realizate în 1911–1912 de călugării români de la Muntele Athos care, la rândul ei, i-a fost cunoscută lui Dumitru Stăniloae, căruia i se datorează monumentală *Filocalie* românească a secolului al XX-lea⁴⁴. Importanța acestei traduceri pentru viața monahală românească și pentru spiritualitatea poporului român cu greu ar putea fi subestimată.

Parcursarea, foarte sumară, a literaturii românești vechi cu caracter religios evidențiază un efort susținut, întins pe mai bine de trei sute de ani, de a construi și susține un edificiu de limbă capabil să găzduiască și să ocrotească credința ortodoxă a locuitorilor celor două Principate, Transilvaniei, celorlalte teritorii unde se vorbea românește, un edificiu față de care oamenii s-au dovedit profund atașați. La baza acestui edificiu stau Scripturile, indiscutabil izvor de cunoaștere și de bună viețuire pentru comunitate mai întâi, apoi și pentru fiecare individ în parte. Toate

⁴² Un portret al lui Vartolomei Măzăreanu oferă Nicolae Iorga în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, vol. I, *Epoca lui Dimitrie Cantemir, Epoca lui Chesarie de Râmnic*, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969, p. 440. „Acest călugăr, cari nu s-a înălțat niciodată la un Scaun arhieresc”, arată Iorga, a tradus cărți religioase, ca și opere profane din slavonă și rusă, a alcătuit o însemnare a călătoriei sale în Rusia, a adunat și completat condici mănăstirești și a scris *Cuvântul unui țăran către boieri*, „singura protestare scrisă, făcută în numele țărănimii împilate”, din care Iorga reproduce pasaje de mare impact, precum următorul: „Ați zidit case mari, aveți număr mare de slugi moi, iar nu harnici; umblați îmbrăcați, împodobiți ca niște muieri, sunteți fără de bune obiceiuri, în leftice, primblați, până încât și a merge călare nu știți. Vorba voastră nu este altă fără numai ce-ți mânca mai bun și ce-ți bea. A cinstei pohtă nici să află în inimele voastre, nici o știți ce iaste... *Ați pierdut și voroava!*” (*ibidem*, p. 449), dar și amenințări care anticipează marile revolte țărănești din viitor.

⁴³ Ștefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 272.

⁴⁴ Cf. Marian Vild, *Principles of Philokalic-Style Exegesis and Hermeneutics in the Writings of St Basil of Poiana Mărului and of St Paisie Velichovskiy*, în „Revue roumaine de philosophie”, 60, n°2, 2016, p. 153–166.

celelalte scrieri religioase nu fac decât să aducă Scripturile pe înțelesul tuturor, înlăturând interpretările greșite și răuvoitoare ale Cuvântului lui Dumnezeu. Educația în conformitate cu credința ortodoxă a comunității și a fiecărui individ, în vederea unei vieți spirituale și materiale ghidate de aceasta, a fost cauza pentru care, deși împrejurările istorice erau aspre, eforturile n-au încetat a fi depuse⁴⁵.

SCRIERI CU CARACTER JURIDIC ȘI ISTORIC

1. Primele **texte juridice** sunt traduceri ale unor coduri bizantine (nomo-canoane), ajunse în Țările Române prin intermediu slavon, traduceri efectuate din nevoia de a organiza viața comunităților monastice⁴⁶ și de a asigura o bază pentru exercitarea funcției judecătorești. La început, dreptul s-a bazat pe obiceiurile locale („dreptul pământului”), dar, odată cu dezvoltarea economică și socială a Țărilor Române, acestea s-au dovedit insuficiente⁴⁷. De pe la începutul secolului al XVII-lea, relațiile economice și sociale din Principate, în ciuda unor războaie și invazii deosebit de distructive, au luat avânt, ceea ce a dus la primele codificări⁴⁸. Obiceiul pământului a funcționat în continuare, până în zorii secolului al XX-lea. În Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, teritorii românești sub dominație

⁴⁵ Nu doar efortul de traducere și cel de editare trebuie reținute. Cel de copiere de manuscrise, apoi de alcătuire de culegeri manuscrise reunind diferite scrieri religioase a fost la fel de important. Ar mai trebui notată aici și grija față de soarta scrierilor sfinte prădate de invadatori străini și care sunt recuperate cu sacrificii de la aceștia, ca și cum ar fi fost persoane căzute în robie. Vezi, în acest sens, Dan Horia Mazilu, *Lege și fărădelege în lumea românească veche*, Editura Polirom, Iași, 2006, p. 135–137, din care reproducem aici două însemnări, care se referă la două *Cazanii* recuperate după jafuri ale bisericilor în care se găseau: „Am întreat ba de unul și de altul, cu multă strădanie am găsit-o; de am scos-o din robia tătarilor [...] 1717”. A doua însemnare: „Această carte ucitelnică este a noastră găsită în steagul tătarilor cându au pradat Țara Moldovei până la Siretu [...] și am dat doi lei de am legat-o fiindu stricată de acea pradă”.

⁴⁶ Dan Horia Mazilu, *Lege și fărădelege în lumea românească veche*, Editura Polirom, Iași, 2006, p. 86–87 – prezintă manuscrisele slave cu conținut de drept canonic și proveniența lor bizantină. Reproducem aici conținutul ms. slav nr. 148 de la Biblioteca Academiei Române (care aparține Mănăstirii Neamț): fragmente din *Pravila Sfinților Apostoli, ale sfântului sobor ecumenic al doilea, Din pravila soborului de la Antiohia, Alte învățături din cărțile legilor*. Cea mai folosită sursă bizantină la noi a fost *Sintagma* călugărului Matei Vlastaris.

⁴⁷ Cf. Nicolae Bălcescu, *op. cit.*: „Românii dela întemeierea ambelor principate n-au avut legi scrise. Obiceiul pământului le-a ținut multă vreme locul și de constituție politică și de condică civilă și criminală. Acest obicei de și nu-l avem scris tot în vre-o condică, dar îl găsim în hrisoave aplicat la cazuri deosebite. Hrisoavele sau uricele (cum le numesc frații noștri de dincolo de Milcov), sânt isvorul cel mai însemnat al istoriei Românilor”.

⁴⁸ Antim Ivireanul, ca Mitropolit al Țării Românești, redactează un regulament al activității preoților, din care reiese că aceștia îndeplineau și obligații notariale (alcătuire de testamente, foi de zestre etc.). Sunt incluse în acesta indicații de procedură și chiar schițe care să fie folosite ca model – cf. *Capete de poruncă la toată ceata besericească, pentru ca să păzească fieștecarele din preoți și din diaconi, deplin și cu cinste, datorii hotarului său. Acum întâi tipărite în zilele preainălțatului domn și oblăduitoriu a toată Țara Rumânească, Io Ștefan C<antacuzino> Voevod, în sfânta Mitropolie din Târgoviște la leat 7222 (1714)*, în Antim Ivireanu, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștempel, Editura Minerva, București, 1972, p. 387–394.

străină, regimul juridic s-a constituit mult înainte, dar românii nu erau în măsură să influențeze prea mult procesul de constituire de aici.

Deținătorul absolut al puterii, în Țările Române, de la întemeierea lor și până în secolul al XIX-lea, a fost Domnul. Legal, ca și prin tradiție, puterea lui nu era limitată decât de starea de vasalitate față de sultan (intermitentă până în secolul al XVII-lea) și, după introducerea sistemului fanariot, de dependența personală a acestuia față de turci. Modelul instituției Domniei a fost împrumutat, la întemeierea principatelor, de la basileii bizantini. Autoritatea Domniei a fost puternic consolidată în secolele XV, XVI și în prima jumătate a secolului al XVII când, în calitate de șefi militari, o serie de Domni au înregistrat succese extraordinare în fața unor forțe net superioare. Versiunea românească a modelului basileului bizantin este zugrăvită de *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, carte care a fost alcătuită în slavonă, dar a fost tradusă de timpuriu în românește. Din punct de vedere juridic, Domnul garanta menținerea și exercitarea dreptății. Aspectul juridic al dreptății era inseparabil de cel religios și moral. Domnitorul era ales de marii boieri, dar adevărata cauză a urcării lui pe tron era „mila lui Dumnezeu” (în vechile formule solemne slavone: *božijeju milostiju*).

Rezultatele activității Domnului în direcția menținerii și exercitării dreptății prilejuiesc numeroase pagini cu caracter etic și moral în literatura românească veche. Interesul filosofic al acestor pagini este indiscutabil. Scopul lor principal este perfecționarea morală a cititorului, pornind de la persoana cu cea mai mare importanță politică și socială (Domnul) către persoanele subordonate acesteia (este greu de a se emite o opinie în ce măsură atingerea scopului era urmărită explicit sau funcționa doar ca o schemă retorică, care se putea folosi, dar nu dispunea de mijloace pentru a se aplica). Deficiențele etico-morale ale celui care menține și exercită dreptatea se reflectă în starea statului și societății. Domnul este principalul personaj care trebuie să se supună perfecționării morale, toți ceilalți, începând cu marii boieri, având datoria de a-l urma pe această cale.

Faptul că textele juridice bizantine pătrund la noi prin intermediul Bisericii face ca noțiunea de *păcat* să prevaleze asupra celei de *infrațiune*. Pedepsirea celor vinovați se face, în primul rând, cu scopul de a evita pedeapsa veșnică, pierderea sufletului celui vinovat, iar vinovăția se datorează în primul rând ignoranței. Antim Ivireanul explică limpede această concepție: „minte omului neavând învățătură și dăscălie a cuvântului celui drept, care îi iaste lumina, iaste orb și nu simte ce pricépe, piiarde cuvântăreasca lui blagorodnie și stăpânirea și să face rob necuvântărețelor patimi. Deci pentru rușinata aceasta neînvățătură facem atâtea și mari răutăți și păcate de moarte, fără frica lui Dumnezeu și rușinea omenească: toară zioa béți, borâți înăuntru în cărciume, porniiți la curvii și la preacurvii de multe féliuri, la nedireptăți, la răniri, la cuvinte mincinoase, la jurăminte strâmbe, la mărturii mincinoase și la hule, la ucideri, la cleвете, la zavistii, la vrăjbi și goniri și la altele, nenumărate, cu carele bolnăvéște ticălosul nostru suflet boală de moarte”⁴⁹. Celui

⁴⁹ Antim Ivireanul, *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții, acum într-acesta chip tocmită și tipărită în zilele prealuminatului domn Io Constantin B<râncoveanu> B<asarab> Voevod, cu*

care îi incumbă menținerea dreptății și exercitarea actului de justiție îi revine, înainte de acestea, datoria de a exercita o funcție pedagogică, asupra lui însuși și asupra supușilor săi. Este motivul pentru care, atunci când se analizează rezultatele a numeroși domnitori din Principate, se insistă foarte mult asupra trăsăturilor de caracter ale acestora și modului în care au influențat moravurile din vremea lor (uneori în bine, nu de puține ori în rău), măsurile lor politice și sociale fiind văzute ca ceva secundar.

Pravila lui Matei Basarab (1640) și *Pravila* lui Vasile Lupu (1646, alcătuită din două părți: „una privitoare la viața agricolă, tradusă după legiurea bizantină din secolul VIII, a împăraților Isaurieni, care a utilizat pe Iustinian; alta, cuprinzând un cod penal, este tradusă dintr-o versiune greacă a cărții *Praxis et Theoricae criminalis* (tipărită la Lyon, 1616) de Prosper Farinaceus”⁵⁰) au fost utilizate în judecăți până la mijlocul secolului al XVIII-lea. Înlocuirea lor cu coduri moderne a avut loc, într-un secol „când s-a răspândit «filosofia», cu articolul ei de credință că dezvoltarea istorică și fondul natural n-au nici o însemnătate și că o menire fericită de aceeași fericire, civilizată cu aceeași civilizație să poată forma prin introducerea pretutindeni a acelorași legi cu caracter filantropic, a fost datoria oricărui principe să dea legi”⁵¹. La noi, acel secol era secolul fanarioților, porniți, în căutarea unei bune reputații, să urmeze „principiile «filosofiei moderne»”⁵².

Îndreptarea legii (Târgoviște, 1652) în titlul ei complet dă indicații asupra surselor care au alcătuit-o, autorilor și celor care au transpus-o în românește: *Îndreptarea legii cu Dumnezeu carea are toată judecata arhieriaască și împărătească de toate vinile preoțești și mirenești. Pravila sfinților apostoli, a cele 7 săboare și toate cele namestnice. Lângă acestea, și ale sfinților dascali ai lumii, Vasilie Velici, Timothei, Nichita, Nicolae. Theologhia dumnezeștilor bogoslovi. Scrise mai nainte și tocmite cu porunca și învățătura blagocestivului împărat, kir Ioan Comninul, de cuvântătorul diac a marii beserici a lui Dumnezeu și păzitor de pravili, kir Alexie Aristinu. Iar acum prepuse toate de pre ellinește pre limba rumânească, cu nevoința și oserdia și cu toată cheltuiala a pr.s. de Hs. kir Ștefan, cu mila lui Dumnezeu mitropolit Târgoviștei, exarh Plaiului a toată Ugrovlahia.*

Pravilniceasca condică (1780) sau *Mic manual de legi despre buna rânduială și datoria fiecăreia din instanțele și slujbele Prințipatului Valahiei privitoare la Cârmuire*, a cărei primă ediție a fost redactată în grecește⁵³, nu a fost tipărită în

chieltuiala cinstului de bun neam a lui Șerban Cantacuzino biv vel păharnic și cu blagoslovenia preasfințitului mitropolit chir Theodosie, de iubitoriul de Dumneazeu chir Anthim, episcopul Râmnicului, la anul de la Hristos 1705, în: idem, Opere, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972, p. 350.

⁵⁰ I. Șiadbei, *op. cit.*, p. 97.

⁵¹ Nicolae Iorga, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, vol. I, *Epoca lui Dimitrie Cantemir, Epoca lui Chesarie de Râmnic*, vol. II, *Epoca lui Petre Maior – Excursuri*, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969, p. 358.

⁵² *Ibidem*, p. 359.

⁵³ George Fotino, *Influența bizantină în vechiul drept românesc*, extras din Omagiul prof. C Stoicescu, „Bucovina” I.E. Torouțiu, București, f.a., p. 26.

limba română, datorită interdicției Înaltei Porți (reticentă față de dezvoltarea legislativă a teritoriilor românești, unde nu funcționa nici sistemul juridic otoman, datorită autonomiei Principatelor), dar se consideră că a fost utilizată în practică⁵⁴.

Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile (1814), alcătuită de Andronache Donici, a fost utilizată în Basarabia, abia anexată de Rusia (în 1812), dar nu a fost promulgată în Moldova.

Legiuirea lui Gheorghe Caragea (1818) și *Codul* lui Scarlat Calimah (1818) – care prezintă puternice asemănări cu codul austriac din 1811 – încheie șirul documentelor cu caracter juridic care se pot încadra în literatura română veche.

În ceea ce privește caracterizarea generală a vechilor texte juridice, reproducem concluziile unui studiu mai vechi: „Se constată, așa dar, o influență bizantină directă și mai ales indirectă – prin Slavii meridionali – asupra vechiului nostru *Drept public*, asupra instituțiilor noastre *politice* – deci asupra acelor instituțiuni care sunt ale *claselor conducătoare*. Clasele conducătoare ale unui popor – cum se întâmplă adesea – sunt mai înclinate a primi înrâuriri străine. Când este însă vorba de *Dreptul nostru privat consuetudinar*, de *Dreptul nostru popular*, de *obiceiul pământului*, de datinele marelui țărănești, influențele bizantine abia se pot desluși [...] Această antiteză – *Drept public* și *drept privat nescris*, primul înrâurit de Bizanț, celălalt de esență autohtonă românească – această antiteză între formele de viață ale *claselor superioare* și acelea ale lumii țărănești, s-a regăsit aceiași și în domeniul artei, al literaturii, al arhitecturii, în îmbrăcăminte etc.”⁵⁵.

Din punct de vedere filosofic, vechea legislație românească și-a manifestat importanța în analiza dezvoltării societății românești întreprinsă după ce aceasta a intrat în faza de modernizare. Studiile și teoriile politice, economice și sociale, elaborate în secolele XIX și XX în România, se sprijină deseori pe informațiile furnizate de aceste texte.

2. Textele cu caracter istoric sunt de două feluri: traduceri și adaptări după scrieri istorice străine (de regulă bizantine, traduse în românește fie din greacă⁵⁶, fie după versiuni slavone) și cronici românești.

Adaptările după scrieri istorice străine sunt descrise elocvent de Demostene Russo: „În bibliotecile din țară și străinătate se păstrează o mulțime de manuscrise

⁵⁴ Dan Horia Mazilu, *op. cit.*, p. 96.

⁵⁵ George Fotino, *op. cit.*, p. 27–28.

⁵⁶ O traducere integrală a *Istoriilor* lui Herodot (făcută din greacă) a fost descoperită și editată de Nicolae Iorga în 1909. Ea datează din secolul al XVII-lea (1645) și se afla în biblioteca Mănăstirii Coșula. În *Prefață*, Iorga caracterizează această primă traducere românească a părintelui istoriei după cum urmează: „Traducerea e a unui intelegător, deși nu a unui cărturar ca aceia ai Renașterii apusene. Autorul ei lasă la o parte tot balastul zădarnic de arheologie, toate lungile amănunte genealogice, toate locurile obscure, care nu puteau fi pricepute fără cunoștinți speciale de antichități, toate datinile fără interes și unele din pornografiile cele mai grosolane. Aceste scurtări se întimpină mai mult către sfârșit” (*Herodot*, traducere românească publicată după manuscriptul găsit în Mănăstirea Coșula de Nicolae Iorga, Vălenii de Munte, Tipografia «Neamul Românesc», Societate pe acțiuni, 1909).

românești, cuprinzând istoria universală, așa numite cronografe, în folio mare de sute și mii de pagini, manuscrise cari din cauza volumului lor, poate, au insuflat teroare cercetătorilor și au rămas până astăzi aproape necercetate⁵⁷. Potrivit lui Russo, există trei tipuri de cronografe în limba română: o traducere după cronograful grecesc al Mitropolitului Dorotei al Monembasiei, editat de Apostol Țigara și tipărit de Ioan Antonie Iulian, dedicat lui Alexandru Coconul, domnitor al Țării Românești (1623–1627) și Mitropolitului Xenakis al Filadelfiei (Veneția, 1631), precum și o alta, după compendiul lui Matei Cigala (apărut în 1637 la Veneția); al treilea tip este un amestec al celor două surse.

Cronicile românești au fost redactate, la început, în limba slavonă, apoi direct în românește. Interesul față de scrierile cu caracter istoric se datora nevoii de a păstra amintirea unor evenimente importante care, pe de altă parte, erau păstrate (și deformate sau, poate mai important, mitizate) și de tradiția orală. Cele două surse de informație istorică se completau reciproc, dar, de multe ori, erau departe de a fi concordante (ceea ce nemulțumește mai degrabă pe cercetătorii de azi decât pe contemporanii care își bazează opiniile și faptele pe ele). Câtă vreme nevoia de a păstra amintirea evenimentelor importante se mărginea la domeniul diplomatic sau juridic, cronicile au fost redactate în limba slavonă de dieci și logofeți ai Domniei, pentru a înlesni activitatea cancelariei domnești⁵⁸.

Odată cu consolidarea statelor românești, textele care priveau întâmplări de interes românesc au fost scrise în românește. Adresându-se celor care luau parte la viața politică și socială locală, ele exprimă interesele celor care le-au scris (sau, uneori, le-au comandat). Din acest punct de vedere, între stilul cronicilor moldovenești și al celor din Muntenia există o deosebire ușor de sesizat: cronicarii munteni au fost vizibil atașați față de interesele unor familii boierești cu pretenții dinastice și au un pronunțat caracter partizan, inexistent ori greu de recunoscut la cronicarii din Moldova.

Cronicile moldovenești și muntenești conțin multe considerațiuni cu caracter moral, precum și remarci privind fenomenul istoric în genere, pornind de la evenimente de mare amploare la care autorii au luat parte. Astfel, Miron Costin, luptător în armata moldoveană pe vremea conflictului dintre Mihai Viteazul și Movilești, ajunge la rămășițele podului lui Traian de la Severin. Amintirea aceluși moment îi prilejuește considerații despre originea comună a locuitorilor Moldovei, Țării Românești și Ardealului. Cantemir face remarci despre starea Imperiului otoman bazându-se pe impresiile pe care le-a căpătat ca urmare a participării la campania turcilor împotriva austrieșilor, încheiată dezastruos în bătălia de la Zenta

⁵⁷ Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, I, Fundația pentru Literatură și Artă «Regele Carol II», București, 1939, p. 91.

⁵⁸ Cf. și explicații suplimentare privind începuturile însemnărilor istorice la noi în Nicolae Iorga, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, vol. II, *Epoca lui Petre Maior – Excursuri*, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969, Excursul I, *Cronicile moldovene înainte de 1688*, p. 432–485.

(1697). Ca hatman al Moldovei, Ion Neculce avea și el o experiență militară de care se folosește în cronică pe care a scris-o.

În prima cronică în limba română care a ajuns până la noi, Grigore Ureche introduce comentarii cu semnificație morală (de ex., *Nacazanie silnim, adică certarea celor puternici*, cu referire la regele Olbricht al Poloniei, care invadase Moldova; *Nacazanie, adică învățătură și certare a celor mari și puternici*, cu referire la executarea, de către Alexandru Lăpușneanu a patruzeci și șapte de boieri; *Învățătură și certare*, cu referire la distrugerea, tot de către Alexandru Lăpușneanu, a cetăților Moldovei, la cererea turcilor: „vasul cel fără fund, măcară câtă apă ai turna într-însul, nu-l mai poți umplea, așa și turcul, de ce dai mai mult, de acéia îți face mai multă nevoie, că el darul îl scrie obicină”), în care pune în relație conduita morală a conducătorilor și succesul acțiunilor acestora („Dumnezeu cel dreptu, acela ce ceartă nedreptatea și înalță dreptatea, cu câtă certare pedepsește pre ceia ce calcă jurământul”).

Lacanismul lui Ureche lasă locul, în cronicile secolelor următoare, unor observații morale și analize etice mult mai complexe. La baza lor se găsesc, aproape întotdeauna formulate explicit, învățăturile creștin-ortodoxe.

Miron Costin – ca și Constantin Cantacuzino Stolnicul – are o profundă conștiință a responsabilității istoricului față de adevăr și cititori. Educat în Polonia și bun cunoscător al scrierilor istoricilor polonezi, Miron Costin selectează cu grijă izvoarele istorice și critică utilizarea fără discernământ a acestora. De fapt, întreaga operă istorică a lui Costin (ca și a Stolnicului) este o reacție: la încercările unor ignoranți sau răuvoitori de a falsifica istoria. Reacția lui Miron Costin față de aceștia este analoagă reacției conducătorilor Bisericii față de tentativele protestante și catolice de modificare a dogmelor ortodoxiei. Ca și aceștia, el nu vizează prin munca lui să scoată la iveală o interpretare nouă sau o operă originală, care să farneze cititorul și să-l atragă astfel de partea lui, ci să îndepărteze minciunile și erorile, fiindcă ele desfigurează adevărul, nu-l înfrumusețează.

Interesul filosofic al scrierilor istorice românești vechi constă în: apariția și dezvoltarea simțului istoric și, în cele din urmă, a conștiinței istorice în cultura română. Simțul istoric constând în raportarea evenimentului istoric la evenimente comparabile și disponibilitatea de a-l judeca în funcție de ele, iar conștiința istorică fiind caracterizată de certitudinea că evenimentele istorice pot și trebuie să fie judecate cu seriozitate, deoarece sunt expresia unui proces care stă mai presus de puterile omenești.

Componenta istorică a culturii române rămâne puternică și în epoca modernă și se sprijină pe contribuțiile istorice ale cronicarilor.

În afara formării conștiinței istorice, li se datorează cronicarilor preocuparea constantă pentru evidențierea caracterului latin al poporului român.

Ambele trăsături pe care le-am evidențiat au avut ecou și în creația filosofică românească. Faptul că reflexia asupra istoriei este una dintre cele mai pronunțate trăsături ale filosofiei românești se datorează prețuirii de care s-au bucurat întotdeauna la noi cronicarii.

CĂRȚILE POPULARE

Universul cărților populare românești a făcut obiectul unor cercetări fascinante sub aspect istorico-literar. Prezentăm mai jos, foarte sumar, câteva din aceste texte, dintre care puține au fost editate științific.

Unele cărți populare au avut un rol asemănător cu literatura de popularizare științifică din zilele noastre (de exemplu, *Fiziologul*, *Astrologul*, *Gromovnicul*, *Rodajnicul* etc.). Literatura populară românească a împrumutat teme și motive din aceste cărți, copiate sârguincios, timp de peste patru secole, de monahi, preoți, logofeți, dieci, notari, elevi în sate și târguri de pe întreg teritoriul locuit de români și chiar din afara acestuia (în ciuda interdicțiilor, care se păstrează la rândul lor sub formă de manuscrise)⁵⁹.

1. Apocrife și scrieri apocaliptice

Apocalipsul Apostolului Pavel a intrat în circulație la noi într-o formă mutilată, neclară, în secolul al XVI-lea (după o versiune sârbească din 1520), și a avut o răspândire mai redusă⁶⁰.

Călătoria Maicii Domnului la iad a cunoscut numeroase versiuni românești (peste 90, potrivit estimărilor recente ale unei cercetătoare⁶¹), din secolul al XVI-lea și până azi. Unele versiuni moderne ale acestei scrieri circulă astăzi pe noul vehicul de texte al secolului al XXI-lea: Internetul

Apocalipsul Sfântului Ion Bogoslovul, conservat în manuscrise din secolul al XVIII-lea, a alimentat credințe populare „privitoare la vremea de apoi (...) Astfel sunt: credința că vremea din urmă va fi prevestită printr-o secetă strașnică; că atunci se va ivi Antihrist, care va amăgi lumea de partea lui, că domnia lui va dura trei ani, că atunci «O fi anul ca luna / luna / ca săptămâna / săptămâna / ca ziua / tot ziua ca ceasul scurt / iar ceasul ca un minut», episodul – pătruns și în Alexandrie – al luptei lui Enoh și Sf. Ilie cu Antihrist; credința că după aceasta focul va mistui pământul până la o adâncime de șapte coți, că după aceasta Dumnezeu va trimite un vânt groaznic, care va spulbera cenușa pământului și o va duce în fundul mărilor, astfel încât fața pământului va rămâne netedă ca masa și curată ca «o franzolă»⁶².

⁵⁹ Indicăm aici două volume care conțin ediții recente ale unor scrieri populare: *Texte uitate – texte regăsite, Viața Sfântului Hristofor, Pentru fulgere și pentru tunete cum să fac, „omul ca iarba, zilele lui...”, Manualele școlare ca pregătire a orizontului de așteptare pentru cititorii români din secolul al XVIII-lea, Ioan Măiorescu, „Retorica”*, ediții și studii introductive de Silvia Marin-Barutchieff, Cătălina Velculescu, Adriana Mitu, Manuela Anton și Andrei Nestorescu, cuvânt înainte de Cătălina Velculescu, Fundația Națională pentru Știință și artă, București, 2002; Andrei Timotin, *Profeții bizantine și postbizantine în Țările Române (secolele al XVII–al XIX-lea)*, Editura Academiei Române, București, 2015.

⁶⁰ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească, Epoca influenței sud-slave*, ediție îngrijită de Alexandru Chiriacescu, Editura Enciclopedică Română, București, 1974, p. 91.

⁶¹ Cristina-Ioana Dima, *Apocalipsul Maicii Domnului, Versiuni românești din secolele al XVI-lea–al XIX-lea*, studiu monografic, ediție și glosar, Editura Academiei Române, București, 2012, p. 5.

⁶² N. Cartoian, *op. cit.*, p. 123–124.

Moartea lui Avraam a fost copiat în jurul anului 1600, apoi a cunoscut o altă redacție (cel mai vechi manuscris fiind datat în jurul anului 1750)⁶³.

Legenda Sf. Vineri a fost copiată, înainte de 1600, de popa Grigore din Măhaciu. „Că *legenda sfintei Vineri* a trebuit să fie, în timpurile vechi, foarte răspândită în popor, se vede și din faptul că ea a împrumutat material până și pentru colindele populare.”⁶⁴

2. Romane populare

Varlaam și Ioasaf a fost tradus în limba română de Udriște Năsturel din Fierești, al doilea logofăt (1649). Textul românesc care s-a propagat, sub formă de manuscris, în numeroase variante, este rezultatul combinării a cel puțin două versiuni (una, se pare, latină). Udriște Năsturel a selectat, pentru realizarea lucrării sale, texte de valoare în vederea traducerii⁶⁵. O altă variantă românească a romanului i se datorează lui Vlad Boțulescu, după o versiune italiană. Traducătorul a executat-o în lunga sa captivitate „în castelul de la Milan, în Italia. La anul de la Cristos 1764”⁶⁶. Originalul traducerii se păstrează în Austria, împreună cu alte lucrări ale lui Boțulescu. O a treia variantă, pierdută, provenea tot din italiană, era finalizată în 1782 și i se datorează lui Samuil Micu, precursor al iluminismului românesc⁶⁷. Altă variantă, prescurtată, este inclusă în *Viețile sfinților* (12 volume), tipărite de Mitropolitul Veniamin Costache la Mănăstirea Neamț (1807–1815)⁶⁸.

Cât privește rolul jucat de *Alexandria*, ca și cel al *Albinușei* sau *Florii darurilor* (versiunea românească a *Fiore di virtù*, care nu este un roman popular, ci o carte cu caracter parenetic, dar a avut o circulație de anvergura celor ale romanelor populare) în literatura veche și în literatura populară românească, acesta este atât de complex încât nu se poate rezuma în câteva cuvinte. Cititorul poate consulta însă pentru informații detaliate lucrările lui Nicolae Cartoian asupra acestor texte extrem de citite la noi.

3. Scrieri parenetice

Cea mai importantă scriere parenetică românească este *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, lucrare scrisă în epoca slavonă a culturii românești, dar care a circulat în limba română, fiind tradusă de Udriște Năsturel.

O lucrare cu semnificație filosofică deosebită o reprezintă *Ceasornicul domnilor ce s-au tălmăcit de pre lătinie spre înțelegerea limbii țării noastre, prin osteniata răposatului Niclae Costin, biv-vel logofăt, iar acmu, în zilele mării sale luminatului domnu Io Grigorie Ghica* v<oe>v<o>d s-au scris cu porunca și cu

⁶³ *Ibidem*, p. 105–116.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 203.

⁶⁵ Dan Horia Mazilu, *Varlaam și Ioasaf. Istoria unei cărți*, Editura Minerva, București, 1981, p. 144.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 145.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 152.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 153.

toată cheltuiala dumiisale Vod<ă> la vl<ea>t 7239, iunie 15, cu mâna iubitorului de ostenială Ion R., traducerea parțială a cărții lui Antonio de Guevara, *Viața lui Marc Aureliu cu Ceasornicul domniilor*, apărută în 1529 la Valladolid. Traducerea a fost realizată de Nicolae Costin după o versiune latinească care a prelucrat traducerea aparținând lui Johann Wankelius, apărută în 1601 la Torgau. Lucrarea se adresa vlăstarelor domnești și a fost executată în vremea primei domnii al lui Grigore al II-lea Ghica (1726–1733). Se păstrează în cinci manuscrise și a fost editat critic în anul 1976⁶⁹.

REMARCI FINALE

A încerca cuprinderea dintr-o privire a însemnătății filosofice a vechilor scrieri în limba română înseamnă, fatal, a atenua *nuanțele*, adică exact ceea ce dă farmecul acestor scrieri.

Remarcile de mai jos au în vedere o perspectivă *filosofică* asupra textelor vechi românești. Înainte de toate, trebuie subliniat că aportul filosofic al acestor texte nu poate fi evidențiat fără deformări, printr-o analiză comparativă care ar avea ca reper stadiul la care se găsea filosofia apuseană, nici prin comparații cu ceea ce întâlnim în diferite momente ale dezvoltării culturii bizantine din care provin lucrări intrate în circulație în spațiul românesc.

Perspectiva filosofică avută în vedere reține încadrarea textelor respective în curente de idei contemporane cu redactarea textelor (sau anterioare redactării), la care cei care au redactat textele s-au raportat conștient, pentru a înțelege evenimentele cu care se confruntau și a acționa (individual și în comunitate) în conformitate cu opțiuni întemeiate.

Desigur, din punct de vedere lingvistic și istorico-literar, perspectiva poate fi diferită. Diferențele nu constau însă în aspectul care ține de evoluția ideilor și mentalităților, ci de detalii privind evoluția limbii, filiația manuscriselor, chestiuni estetice. Istoriile literaturii române vechi rețin multe probleme de acest fel care sunt încă nesoluționate. Indiferent însă de modul în care s-ar putea soluționa ele, nu modifică radical perspectiva filosofică asupra literaturii române vechi considerată ca un întreg.

– Cea mai mare parte a vechilor texte românești sunt traduceri (o excepție notabilă făcând-o cronicile românești începând cu secolul al XVII-lea, dar și unele texte de polemică religioasă). La început stângace, lăsând să se vadă dependența gândirii traducătorului de structura și conținutul originalelor, traducerea devin cu timpul din ce în ce mai independente de ideea și structura gramaticală a originalului. În final (după mijlocul secolului al XVII-lea), faptul că avem de-a face

⁶⁹ *Ceasornicul domnilor de Antonio de Guevara, traducere din limba latină de Nicolae Costin*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1976.

cu o traducere rămâne un simplu pretext (care întărește autoritatea textului prin raportarea lui la un autor renumit), traducătorul exprimând în lucrarea sa propriile idei și interese.

– Scrierile românești vechi s-au adresat vorbitorilor de limbă română, pentru nevoile lor religioase, politice și culturale. Ele nu au, din această cauză, subiecte care depășesc interesele celor care foloseau curent limba în care au fost scrise și nu conțin subiecte care nu privesc aceste interese. În cazul în care astfel de subiecte au fost abordate de autori români (cazuri precum cele al *Învățăturilor lui Neagoe Basarab...* Petru Movilă, Dimitrie Cantemir), s-a apelat la limbi de circulație mai largă decât cea română (la început slavonă, apoi greacă, latină). Noțiunea de „largă circulație” a suferit și ea unele modificări în timp.

– În vechile scrieri românești apar referințe filosofice. Originea lor poate fi stabilită pe baza originalelor (dacă e vorba de traduceri) în care autorii au făcut trimiteri sau în alte moduri. Funcția acestor referințe filosofice poate să difere de cea îndeplinită în originale. Trebuie ținut cont de faptul că, în scrierile românești vechi, filosofia nu este privită ca o disciplină de sine stătătoare, nici ca o profesie aparte. Aceste trăsături ale filosofiei vor aparține secolelor viitoare, ale modernității. Ar fi deplasat să căutăm asemenea trăsături în vechile scrieri românești. Totuși, în forma predată în limba greacă, la Academiiile Domnești din București și Iași (secolul al XVIII-lea), filosofia a fost cunoscută (unui cerc foarte restrâns de persoane educate) și ca domeniu și profesie independente (întâi ca neoaristotelism, apoi ca iluminism), influențând, indirect, cultura română.

– Problemele teologice, juridice și de istorie au permis „conceptualizarea” în limba română. Anumite cuvinte au fost încărcate, în secolele XVI–XVIII, cu sensuri specifice, devenind treptat nu numai cuvinte de uz „științific”, dar și purtătoare ale unei încărcături emoționale specific românești. Este efectul unei preocupări tot mai intense a traducătorilor de a oferi echivalente conceptuale cât mai potrivite pentru versiunile românești pe care le întreprindeau. Dar nu există, în literatura românească veche, o preocupare explicită de creare a unei terminologii filosofice sau științifice. Abia sub influența iluminismului se va petrece acest lucru.

– Literatura română veche a stat la baza unor curente originale în gândirea socială, religioasă, filosofică românească din secolul XX. Acestea sunt, de altfel, cele mai originale creații filosofice românești.